

beriniz > Tat. *birégéz* "veriniz"; *turuñuz* > Tat. *torigiz* "durunuz"; *başlasaňız* > *başlasagız* "başlasanız" vs.

3.1.4.10. *-ñ* > *-n* (sadece Kır. 'da; son seste, genizli ünsüzde, ön damağa geçme)

-niñ > *-nin* : Kır. *atasının*, *agasının*, *balasının* vs. (krş. Kır. *añ*, *ata-ñ*, vs.)

3.1.4.11. *-g-* > **-v-* (> *u-*) (Tat., Kzk.'da; iç seste arka damaktan dudaklılaşma²³)

ogul > **ugıl* > Tat., Kzk. *ul*; krş. Kır. *uul*; *togn* > Tat. *tun*, Kzk. *tuva* "doğru"; *togra-* > Tat. *tura-*, Kzk. *tuva-*, krş. Kır. *tuura-* "doğramak"; *ognı* > Tat., Kzk. *un* "hırsız"; *avuçla-* > Kzk. *usta-* "kavramak, tutmak" vs.

3.1.4.12. *ø-* > *y-* (Tat., Kzk., Kır. 'da, dar ünlü önünde yarı ünlü türeme)

ır > *yır* > Kzk. *jır*, Tat. *cır* "TÜRKÜ"; *ipek* > Tat. *yéfek*, Kzk. *jibek*, Kır. *cibek*; *ılıq* > Tat. *yılı*, Kzk. *jılı*, Kır. *cılı* "sıcak"; *ırap* > Tat. *yırap* Kzk. *jırap*, Kır. *ıraak* "uzak" vs.

3.1.4.13. *y-* > *c-* (Tat.'da; ön seste, patlayıcılaşmış ön damaktan dış-damaklılaşma²⁴)

yet- > *cit-* "ulaşmak"; *yeñ-* > *ciñ-* "yenmek"; *yigit* > *cigét*; *yiber-* > *ciber-* "gondermek"; *yer* > *cır*; *ip* > *yip* > *cép*; *yedi* > *cidé*; *yilit-* > *cilit-* "isitmak"; *yig-* > *cıy-* "toplamarak"; *ır* > *yır* > *cır* vs.

3.1.4.14. *ş-* > *s-* (Kzk.'da; ön seste, dış-damaktan dışa geçme²⁵)

şol > *sol* "şu"; *şu* > *so* "şu"; *şaş-* > *sas-*; *şahbaz* > *sabaz*; *şeftalı* > *sabdalı*; *şal* > *sal*; *şam* > *sam*; *şimal* > *samal*; *şevk* > *savık*; *şan* > *sén*; *çarşenbe* > **şerşenbi* > *sërsenbi*; *şekl* > *sekil-di* "gibi"; *şemşir* > *semser*; *şart* > *sert*; *şark* > *serik* vs.

3.1.4.15. *-ı-* > *ø-* (Kzk.'da; iç seste, akıcı ünsüzde gerileyici benzeşme)

alıp ber- > Kzk. *èper-* "alivermek, sunmak"; *alıp kel-* > Kzk. *èpkel-* > *èkel-* "getirmek"; *alıp ket-* > > *èket-* "götürmek" vs.

²³ krş. Bu, Kır. 'da düzenli bir ses değişmesidir.

²⁴ Kır. 'da düzenli olarak görülen bu değişim, Tat. için sistemi olarak benimsenmiş değildir; fakat verilen örneklerde görüldüğü üzere, yazı diline esas olan ağızda, bilhassa dar ünlü sözlerde *y-* > *c-* değişmesi hakim olmuştur. Buna rağmen, mesela Tat.'ın Mişer, Nokrat ağızları bunları hep *y* ile telâfuz etmektedir. (bk. Tatar Télenén Diyaléktologik Süzlégé, 621. s.)

²⁵ Bu ses değişmesi, aslında Kzk.'da, iç seste ve son seste, düzenli olarak görülenken, buradaki gibi çok kullanılan bir iki zamirde ön sese de taşınmış veya geri benzeşme olmuştur. Alıntı sözlerde de ş- genellikle korunmuştur. (Kzk. şart, şırın, şéher vs.) Yukandakiler ş- > s- değişmesinin düzensiz olarak ön sese de taşıdığı örneklerdir.

3.1.4.16. *-r-* > *-ı-* (Kzk.'da, iç seste, titrekten akıcı ünsüze geçme) *ruhsat* > *uruksat* > Kzk. *ulıksat*

3.1.4.17. *-r* > *-ø* (Kzk.'da son seste, titrek ünsüzün düşmesi) *ötiptir* > *ötipti* "geçmiş"; *jetiptir* > *jetipti* "ulaşmış"; *köriptir* > *köripti* "görmüş"; *baradır* > *baradı* "gidiyor"; *çıkadır* > *şigacı* "çıkyor" vs.

3.1.4.18. *-ur* > *-ø* (Kzk.'da, aykırılaşma ve denk hecelerde düşme) *kılıp turur* > *kılıptur* > *kılıptır* > Kzk. *kılıptı* "kılmış"; *körüp yürür* > Kzk. *körüpjur* "görüyor"; *atap turur* > Kzk. *ataptur* "adlandırmaktadır"; *yazıp oturur* > Kzk. *yazıp otır* "yazmaktadır" vs.

3.1.4.19. *-j-* > *-k-* (Kzk.'da, iç seste, arka damakta patlayıcılaşmaya) *rahm* > Kzk. *rakım* "merhamet"; *rahat* > *rakat*; *rahmet* > *rakmet* "teşekkür"; krş. Kzk. *rahım*, *rahmet* vs.

3.1.4.20. *h-* > *ø-* (Tat.'da, ön seste, girtlak ünsüzünü düşürme²⁶) **halsıra-* > *elsére-* "halsizleşmek"; *haram* > *erem* "faydasız, boş"; *hazır* > *ezér*; *heybet* > *eybet* "iyi, güzel"; *haydi* > *eyde* vs.

3.1.4.21. *-h* > *-ø* (Kzk.'da, son seste, girtlak ünsüzünü düşürme) *penah* > Kzk. *pena*; *padişah* > *patşa*; *vech* > *vec* vs.

3.1.4.22. *-z* > *-s* (Tat., Kzk., ve Kır. 'da; son seste, dış ünsüzünde tonsuzlaşma²⁷)

-maz > *-mas*: Tat. *bulmas* "olmaz", *sünmes* "sönmez"; Kzk. *barmas* "gitmez", *aytpas* "söylemez"; Kır. *cañıbas* "yanılmaz", *sagıńbas* "düşünmez", *acıraşbas* "boşanmak" vs.

3.1.4.23. *-st* > *-sø* (Tat., Kzk., Kır. 'da, son seste, çift sizici ünsüzde düşme) *dost* > Tat. *dus*, Kzk., Kır. *dos*; *rast* > Tat., Kzk., *ras*, Kır. *ıras* "doğru" vs.

3.1.4.24. *m-* > *b-* (Kzk.'da, ön seste, dudak ünsüzünde patlayıcılaşma) *mihnet* > Kzk. *beynet*; *meyl* > *beyil*; krş. *kıymet* > Kzk. *kimbat*

3.1.4.25. *v-* > *b-* (Kır. 'da, ön seste, dudak ünsüzünde patlayıcılaşma) *vakıt* > Kır. *bagıt*; *vezir* > *bazır*

²⁶ Kzk. ve Kır. İçin düzenli gelişen bu olay Tat.'da bazı sözlerde görülmektedir.

²⁷ Bu daha eski bir olaydır. (krş. Kip. ve Çağ. İçmes, kılmas, kelmes vs.)

3.1.4.26. -*ll*- > -*Id*- (Kzk. ve Krg.'da, iç seste, akıcı çift ünsüzde aykırılaşma) *molla* > Kzk., Krg. *moldo*, *millet* > Krg. *mildet*, Krg. *cannat* (- *candat*).

3.1.4.27. -*mm*- > -*mb*- (Kzk.'da, iç seste, çift dudak ünsüzünde aykırılaşma) *ümmet* > Kzk. *ümbe* vs.

3.1.4.28. -*tt*- > -*nt*- (Kzk.'da; iç seste, dış ünsüzünde aykırılaşma) *ittifak* > Kzk. *intimak* vs.

3.1.5. Tarihî Yazı Dili ve Lehçelerin Ses Yapısı

Yukarıda örnekleri verilen olaylardan sonra, mukayese edilen lehçelerin ET. > Çağ. / Kıp. çizgisindeki, tarihî yazı dilimizin ses yapısıyla ilişkileri, şöyle özetlenebilir:

Tat. düzenli olarak gösterdiği ünlü değişimleri sonunda ortak yazı dilimizden şu tercihlerle ayrılmıştır:

a. İlk hecede, sadece ön damak ünlülerine mahsus olarak daralma ve darlarda ise genişleme;

b. Kök hecesinde bulunan bütün tam yuvarlak ünlülerde daralma ve buna paralel olarak dar yuvarlak ünlülerde ise genişleme.

Tat.'ın böyle şekillenen ünlü yapısı ile tarihî yazı dilinden ve bu değişimleri yaşamayan Kzk. ve Krg.'dan ayrılarak lehçeleştiği görülüyor. Bu ayrılmada muhtemel rolü olabilecek dış faktörlerin (mesela Tat.'ın iç içe yaşadığı komşu Fin - Oğur dillerinin tesiri vs.) araştırılması ise, bu bölgedeki lehçelerin ses bilgisi konusunda yapılacak, daha geniş tarihî karşılaşışları ve lehçeler ve komşu diller arasındaki alış-verişleri açığa çıkaracak çalışmaları gerektirmektedir.

Tat. bilhassa söz başı ve ortasındaki ünsüzler bakımından üç lehçe içinde tarihî yazı diline en yakın lehçedir. Söz başında sadece dar ünlü sözlere ait düzensiz *y* > *c*- değişmesi ise büyük bir fark teşkil etmemiştir görünmektedir. İlk hece sonundaki ve söz içindeki arka damak ünsüzlerini sizicilaştırmış yan ünlüleştirerek (*sag* > *sav* vs.) ise bugünkü Kıpçak lehçelerinin tipik bir özellikle; son sesteki tonlu damak ünsüzlerini yine yarı ünlüye çevirmesi de (-*g* > -*y*) dahil olmak üzere, Tat.'daki tarihî ünsüz değişimleri bunlarla sınırlanmış gibidir.

Kzk. ve Krg.'da ise Tat.'ın yaşadığı düzenli ünlü değişimleri görülmemiği için, ünlü yapıları bakımından tarihî ana dile hemen hemen bağlı kalmışlardır. Krg. bilhassa söz ortası ve sonunda *g* > *v* değişmesiyle türeyen yarı ünlüyü, yuvarlak ünlü haline getirdiği ve bu tesirle de kendisine has uzun ünlülerü türettiği için (-*uv* >

uu; -*av* > -*oo*) hem ortak yazı dilinden hem de diğer iki lehçeden ayrılmış haldedir.

Ünlü yapısı bakımından tarihî yazı dilimize en yakın halde duran Kzk., bilhassa ünsüzlerinde görülen ileri derecedeki değişimelerle, diğer iki lehçeden de farklılaşmıştır: Kzk. söz başındaki düzenli *y* > *j*, iç seste ve söz sonundaki *ş* > *s* ve bütün ç seslerindeki sizicilaşmalar (*ç* > *ş*) ile, ET. devresinden beri süregelen sözlerde kendisine has bir ünsüz kadrosu yaratmış haldedir.

Krg. ise ünsüzleri bakımından, söz başındaki düzenli *y* > *c*- değişmesi ve tonlu arka damak ve dudak seslerini tamamen ünlüleştirmesi ile (*g* > *v* > *u*) farklılaşmış ve bunların dışında da eski yazı diline bağlı kalmıştır.

3.2. Gramerlik Ses Olayları:

Sözlerin gramer içinde kullanılmamasında, yani yapım ve çekim esnasında ortaya çıkan ses olaylarını, *gramerlik ses olayları* olarak burada ayrıca ele alacağız. Araştırdığımız lehçelerin gramer işleyişinde görülen bu ses olaylarını, şu başlıklar altında toplamayı uygun gördük: *Yardımcı sesler*, *ses uyumları*, *benzeşmeler*, *tonlulasmalar*, *sizicilaşmalar* ve *ses düşmeleri*.

3.2.1. Yardımcı Sesler

Bu sesler, asıl morfemler ile bağlı morfemlerin buluştuğu çekim veya yapım işleyışı esnasında türeyen yardımcı unsurlardır. Dilimizin ses ve hece yapısının uygun olmadığı "tüt+n, ağaç + m, kapı + a" vs. gibi morfem birleşmelerinde, arada türeyerek iş gören bu sesler, gramerlik bir görev taşımadığı için tabii ki ek de sayılamazlar. Asıl seslerle karışmaması için yardımcı ses dediğimiz bu sesler ünsüz-ünsüz bağıntı kuran yardımcı ünlüler ile ünlü-ünlü bağıntı kuran yardımcı ünsüzden ibarettir.

Bu lehçelerde kullanılan yardımcı ünsüz, tipki TT.'deki gibi *y* sesidir. (*başla-y-a* vs.) Bu sesin, bazen, tarihî gelişmeler sonunda, asıl ekin düşmesi ile ek durumuna geldiğini şekil bilgisi bölümünde göreceğiz.

Yardımcı ünlüler de yine TT.'de olduğu gibi ancak dar ünlüler olur. Dudak uyumu bulunan Krg.'da dar yuvarlak ünlüler de yardımcı ünlü olduğu için Tat. ve Kzk.'a nazaran iki fazlalığı vardır:

Tat. *i* / é; Kzk. *i* / ī; Krg. *i* / *u*, *u* / ü. (Tat. *kul-i-m*, *tél-é-n*; Kzk. *kol-i-m*, *til-i-n*; Krg. *kol-u-m*, *tüş-ü-n*, *til-i-n* vs.)

Bunlara ilâve olarak, ET. devresinden beri iyelik ekli sözlerin hal çekiminde bir yardımcı ses olarak kullanılıp gelen (zamırlık) *n* sesi, bu lehçelerde aynen devam etmektedir. (*bakçalar-i-n-da*, *tav-i-n-da* vs.)

3.2.2. Ses Uyumları

Eklemeli dillerin ve tabiatıyla Türkçenin bir özelliği olan ses *uyumu*, bağlı morfemlerin (*eklerin*) asıl morfemlere (*köklere*) uyması anındaki seslik (fonetik) bir olaydır. Bağlı ve asıl morfemlerdeki ses uyumları, aşağıda, ünlülerde ve ünsüzlerde olmak üzere ayrı ayrı incelenmiştir.

3.2.2.1. Ünlü Uyumları

Genel Türkçede olduğu gibi, söz konusu lehçelerde de ünlü uyumları iki türlü olmaktadır:

- a. *Damak* (*kalınlık-incelik*) uyumu;
- b. *Dudak* (*düzlük-yuvarlaklık*) uyumu.

3.2.2.1.1. Damak Uyumu: Türkçede ünlüler, normal olarak ön damak (ince sira: *e, i, ü, ö*) ve arka damak (kalın sira: *a, ı, u, o*) olmak üzere, en az dörder ses bulunan karşılıklı (*simetrik*) iki grup meydana getirdiği için, bağısız morfemlere eklenecek bağlı morfemler söz içinde bu sıraları izleyerek yer alırlar. Türk dilinde, tarih boyunca sağlam bir şekilde bulunmuş bu uyum, burada adı geçen lehçelerde de devam etmektedir:²⁸ Tat. *bay-lik-niñ* "zenginliğin", *kat-i-ş-di-di-lar* "karıştırdılar", *tart-i-n-gan-nar-dan* "çekinenlerden"; *eylen-dér-gen* "çeviren", *iz-é-l-gen-lék-ten* "ezilmişliğinden", *teger-meç-ler* "tekerlekler"; Kzk. *alda-n-gan-dık* "aldanmışlık", *faz-dır-di-lar* "yazdırılmışlar", *kara-vşı-lik* "bakıcılık"; *jet-ki-lik-ti* "yeterli", *esir-i-k-tik* "mütækibbirlik", *keñ-ş-i-lik-ten* "serbestlik"ten; Krg. *cay-çı-lik-tan* "huzurdan", *kayt-ar-ma-gan* "çevirmemiş", *tabış-ta-n-di* "seslendi"; *kel-i-ş-tır-me-p* "yakıştırmayıp", *eşik-teş-tik* "kapı komşuluğu" vs.

Damak uyumunun, sadece, Tat.'a mahsus olarak, (Rusça vasıtasiyla giren) yeni alıntırlarda bozulduğu göze çarpmaktadır: Tat. *agentlik* "ajanlık", *appetitilik* "iştahlilik", *dekaristlar* "Dekabristler", *dotsenlik* "doçentlik", *dokumentlaşdırılan* "belgeleştirilmiş", *dramatiklik* "dramatiklik", *intelligentlik* "entelektüellik", *printsipleri* "prinsipler", *printipsizlik* "prinsipsizlik", *séznéń és protsessigrzga* "sizin iş prosesinize", *projeftta* "projede" vs. (fakat Kzk. *agent-tık*, *printip-siz-dık*, *protsent-sız*; Krg. *printip-ter-i-n-e*, *printip-siz-dık*, *protses-ter-i* vs.) Bu damak uyumu bozukluğu, Tat.'da ön damak ünlülü alıntı sözlerde

görülürken, arka damak ünlülüerde rastlanmaz: *dorfalik* "kabalık", *dokladçı* "tebliğci", *dramalaştuuv* "dramalaştırma" vs. Ayrıca daha eski alıntı sözlerde (Far.-Ar.) bu bozukluk görülmez: *dertlé*, *dervişlék*, *derecelé*, *devletçélék* vs. Tat. bu yeni alıntırlara gelen ekleri bütünüyle arka damakta standartlaşmış gibidir. Bunu sadece bugünkü imlânın bir tasarrufu olarak görmek de mümkün değildir; çünkü Sovyet döneminde hiç yaşamamış ve Tat.'ı daha çok bir konuşma dili olarak kullanan (Finlandiyalı vs.) Tatarların telâffuzunda da, alınma kelimelerdeki bu uyumsuzluk, sözlükteki (ilexikolojik) yabancılığın, ses alanındaki bir işaret gibi duyulmaktadır.

3.2.2.1.2. Dudak Uyumu: Bu lehçelerdeki ünlüler, telâffuz esnasında ağızın aldığı şekle göre düz (*a, e, ı, i*) ve yuvarlak (*u, ü, o, ö*) olmak üzere de iki grup meydana getirirler. Türk dili tarihi boyunca, damak uyumuna göre daha zayıf olan bu uyum, adı geçen lehçelerde sadece Krg. için geçerlidir; Tat. ve Kzk.'ın standart yazı dillerinde (resmi imlâalarında) dudak uyumu yoktur.²⁹

TT.	odunluk	görüşük	koyulduk	göçürülüp	bölünmüşlük
Tat.	utınlık	kürésték	kuyıldık	küçérélüp	büléngenlék
Kzk.	otındık	köristik	koyıldı	kösirilip	bölingendik

Bu uyum, yazda gösterilmemesine rağmen, Tat. ve Kzk. konuşma dilinde veya çeşitli ağız özellikleri taşıyan kişilerin telâffuzunda halen iştilmektedir.

Krg. dudak uyumu ise, TT.'nde alışık olduğumuzdan daha ileri derecede bir dudaklaşmayı getirmiştir; TT. dudak uyumu kök hecesindeki yuvarlak ünlü, ikinci veya üçüncü hecedeki düz-dar ünlüler (*ı, i*) ile sınırlanıp düz geniş (*a, e*) ünlülerde görülmemesine rağmen, Krg. dudak uyumu yuvarlak ünlülü kök hecesini takip eden bütün ünlülerini yuvarlaştırmıştır:

TT.	odun	öküz	bölme	kelebeklerden	kullananda	götürmeyecekler
Krg.	otun	ögüz	bölmö	köpölöklördön	koldongondo	kötörmögönlör

Bu Krg. örneklerden görüldüğü üzere, dudak uyumu, bu lehçede bütün hecelerde, azalmadan devam etmekte ve tabii olarak Krg. eklerin Tat. ve Kzk.'da bulunanlara ilâveten yuvarlak ünlülü varyantlarını da türemektedir. Dudak uyumu ile Krg.'a gelen bu ilâve şekiller, *şekil bilgisi* bölümünde teker teker inceleneceği için burada daha fazla üzerinde durmayacağız.

²⁸ Tarihi ses olayan sonucunda, Tat. i ünlüsü ancak ilk hecede kaldığı için, eklerde i ünlüsünün karşılığı é olur: -di/-dé, -lu/-lé, -miş/-més vs.

29 aş. bk. 3.3 Konuşma Dilindeki Ses Olayları ve 36. not.

3.2.2.2. Ünsüz Uyumu:

Tarihi yazı dilimizde, bazen, çeşitli imlâ geleneklerinin tesiriyle zayıflamış görünen ünsüzlerin tonluluk uyumları, burada, her üç lehçede de tam olarak gerçekleşmektedir:

- a. Kök sonunda tonlu + ek başında tonlu;
- b. Kök sonunda tonsuz + ek başında tonsuz.

Tat. a. *hatinga* "kadına", *alarda* "onlarda", *tösemde* "düşümde", *avıdaş* "aynı köylü", *öydeş* "ev arkadaşı";

b. *tormışka* "hayata", *behétke* "şansa", *ocmahta* "cennette", *tişta* "dişarında", *çitte* "köşede", *yaktaş* "hemşehri", *yeşteş* "yaşlı";

Kzk. a. *bizge* "bize", *adamga* "adama", *tünde* "gecede", *otandas* "vatandaş", *irugdas* "soydaş";

b. *beynetke* "mihnete", *uniska* "kavgaya", *kezde* "çağda", *vakitta* "vakitte", *este* "akılda", *niyettes* "aynı niyetli", *seriktes* "hemfikir";

Kırg. a. *kimizga* "kimiza", *adamda*, *karındaş* "kardeş", *coldoş* "yoldaş";
b. *topko* "topa", *kezekke* "zamana", *cakta* "tarafta", *cırkıcta* "yırtıcı hayvanda", *keňeşteş* "sırdaş", *kepteş* "sohbet arkadaşı" vs.

3.2.3. Ünlü Düşmesi:

-i- > -ø- (Tat., Kzk., Kırg.'da; iç seste, vurgusuz açık hecedeki
dar ünlüyü düşürme)

Tat. *sélék-e* > *sélik* "silkiyor, sallıyor"; *bürék-é* > *bürké* "şapkası"; *borin-i* > *bornı* "burnu"; *avız-i* > *avızı* "ağzı"; *küñél-é* > *küñlé* "gönlü"; Kzk. *orın-i* > *omı* "yeri"; Kırg. *ayıl-i-m* > *ayılım* "karım"; *kayır-i-m* > *kayırmı* "sadakam"; *iyin-i* > *iyını* "omuzu" vs.

3.2.4. Ünlü Daralması:

-a-y > -i-y (sadece Tat.'da, yan ünlü önünde geniş ünlünün daralması)
kür-me-y-e > *kürmey* > Tat. *kürmiy* "görmüyor"; *aňla-y-a* > *aňlay* > *aňlıy* "anlıyor" vs.

3.2.5. İlerileyici Benzeşmeler:

Burada ele alınan lehçelerde, bağlı morfemlerin (eklerin) başındaki *I*, *m*, ve *n* ünsüzlerinin düzenli benzeşmeleri (asimilasyonu) ile karşılaşmaktadır.

3.2.5.1. I ünsüzündeki benzeşmeler:

(*m, n*+) *I* > *n* (sadece Tat.'da; akıcı ünsüzün benzeşmesi³⁰)

30 Tat. resmî imâsında, sadece çekim eklerine ait benzeşmeler yazılmış gibidir; aynı durumda başka örneklerin telâfuzunda da benzeşme duyulmakta fakat yaziya geçirilmemiştir. krş. Tat. *utın-lık*, *sóykém-lé*, *im-la-*, *vayım-la-*, *soñ-la-*, *kún-le*- vs.

Tat. *ülen-ler* > *ülenner* "otlar", *kayınnar* "kayınlar", *cannar* "canlar", *namnar* "namlar", *açsınnar* "açsınlar", *orsınnar* "vursunlar", *uramdan* > *uramnan* "sokaktan", *ülennen* "ottan", *taňnan* "tandan" vs.

(tonlular +) *I* > *d* (Kzk. ve Kırg.'da, düzenli olarak akıcı ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *din-ler* > *dinder*, *sarbazdar* "gönüllü askerler", *onndık* "sandalye", *kezdik* "biçak", *tündik* "çadının bacası";

Kırg. *adam-lar* > *adamdar*, *muundar* "nesiller", *ketkender* "gitmişler", *poyezdder* "trenler", *koozduk* "güzellik", *beldik* "bellik, kuşak", *körkömdük* "güzellik" vs.

(tonsuzlar +) *I* > *t* (Kzk. ve Kırg.'da, düzenli olarak, akıcı ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *tas-lar* > *tastar* "taşlar", *mektepter* "mektepler", *jigitter* "yığıtlar", *eňbekter* "emekler", *bastar* "başlar", *agaş-li* > *agaşlı* "ağacı", *èdepti* "edebi";

Kırg. *erkek-ler* > *erkekter*, *boluştar* "volostlar, nahiyyeler", *baştık* "başlık", *töstük* "gögüslük", *caştık* "yaşlılık; gençlik" *at-luu* > *attuu* "atlı", *küçtüü* "güçlü" vs.

3.2.5.2. m ünsüzündeki benzeşmeler:

(tonlular +) *m* > *b* (Kzk. 'da düzenli; yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi³¹)

Kzk. *kóm-me* > *kómbe* "gömme", *minbe* "binme, çıkmak", *kızba* "kızma", *süzbe* "süzme", *jumbak* "yumak; bilmecə", *jazbak* "yazmak", *jeňbek* "yenmek", *üzbes* "koparmaz, üzmez" *könbey* "yanmıyor" vs.

(tonsuzlar +) *m* > *p* (Kzk. 'da düzenli olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *kes-me* > *kespe*, *kirispe* "girişme", *jappa* "kapama", *şappa* "çarpma", *köşpe* "göçme", *aspı* "asma", *ospak* "kinaye", *kıspak* "kismak, sıkıntı", *şakpak* "çakmak", *aytpas* "söylemez", *bitpes* "bitmez", *kaytpas* "dönmez", *korikpay* "korkmuyor", *keşikpey* "gecikmıyor" vs.

(tonlular +) *m* > *b* (Kırg. 'da düzensiz olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kırg. *buyur-maptır* > *buyurbaptır* "buyurmamıştır", *koybopturmun* "koymamışım", *cılbayt* "kimildamıyor" vs.

(tonsuzlar +) *m* > *p* (Kırg. 'da düzensiz olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

31 Bu benzeşme, tonlu ünsüz olmasına rağmen *I*, *r*, *v*, *y* seslerinden sonra ortaya çıkmaz. (krş. Kzk. *ilme*, *bölme*, *salma*, *oya*, *tapsırma*, *köşirme*, *suvirma*, *avma*, *buvma*, *tüyme*, *barmak*, *almak*, *savmak*, *barmay* vs.)

Kırıç. çakırt-mapsız > çakırt-papsız "çağırtmamışınız", çıkpayıt "çıkmıyor", ketpeyt "gitmiyor" vs.

3.2.5.3. *n* ünsüzündeki benzeşmeler:

(tonlular +) *n* > *d* (Kzk. ve Kırıç'da düzenli, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *til-niñ* > *tildiñ* "dilin", *eldiñ* "halkın", *önerdiñ* "sanatın", *jazuvdiñ* "yazının", *bol-gan-ni* > *bolgandi* "olani", arabtardı "Araplan", *jer-ni* > *jerdi* "yeri", *közdi* "gözü", *adamdı* "adami";

Kırıç. *poyezd-der-nin* > *poyezdderdirin* "trenlerin", *deñizdin* "denizin", *cer-ni* > *cerdi* "yeri", *kabardi* "haberi", *müşküldü* "müşkülü", *nandi* "ekmeği" vs.

(tonsuzlar +) *n* > *t* (Kzk. ve Kırıç.'da düzenli olarak, yumuşak ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *jürek-niñ* > *jürektiñ* "yüreğin", *mahabattiñ* "muhabbetin", *adamdiktiñ* "insanlığın", *kazaktiñ* "Kazak'ın";

Kırıç. *cürok-nün* > *cüroktün* "yüreğin", *kitep-ni* > *kitepti* "kitabı", *cigitti* "yiğiti" vs.

3.2.5.4. *t* ünsüzünde düzensiz ilerleyici benzeşme:

-p+t- > -pp- > -p- (Kırıç.'da, düzensiz benzeşme ve aykırılılaşma)
açıptır > açıppır > açıpir "açmış"; cuupturmun > cuuppurmum > cuupurmum "yüklemiş" vs.

3.2.6. Gerileyici Benzeşmeler:

3.2.6.1. -n- > -ø- (Kırıç.'da mahsus, düzensiz; genizli ünsüzde, dudak benzeşmesi ile aykırılılaşma)
ce-gen-min > *cegemmin > cegemin "yemişim"; okuganmin >> okugam "okumuşum"; oogonmun > oogumun "sarkmışım"; tökkönümün >> tökkömün "dökmüşüm"; cazganmin >> cazgamin "yazmışım" vs.

3.2.6.2. -b- > -m- (Kırıç.'da, düzensiz, genizli ünsüz tesiriyle dudak ünsüzünde benzeşme³²)

cabin- > camin- "örtünmek"; tebin- > temin- "tebinmek"; tabin- > tamin- "tapınmak" vs.

3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma:

-n- > -ñ- (Kzk. ve Kırıç.'da; damak ünsüzü önünde gerileyici benzeşme ile genizli ünsüzün arka damağa geçmesi)

Kzk. *jat-i-n-ki* > *jatiñki* "yatık, yassi", salbırıñki "sarkık, yipranık", basıñki "baş, dominant", köteriñki "yüksekte", toñgak "soğuğa dayanıksız", oñgak "soluk", jañka "kıymık, tahta parçası";

Kırıç. salıñki "sarkık", agarıñki "beyazımsı", karanıñki "hafif kararmış", sızunıñkü "süzülü göz", ürpöyüñkü "kızgın, hırslı" vs.

3.2.8. Tonlulaşmalar:

Söz sonundaki ünsüzler, eklenmeden sonra, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşmalar olmaktadır. Burada ele alınan lehçelerde, tonlulaşma damak ve dudak ünsüzlerinde görülür. Diş ünsüzlerinin iki ünlü arasında kalmasıyla oluşan tonlulaşmalar bu lehçelerde yoktur. (*atın* "atını", *ata-* "adlandırmak", *uta-* "zararlı otları ayıklamak", *kotay-* "zenginleşmek, müreffeh olmak", *köter-* "kaldırmak", *ötémiz* "geçiyoruz", *başlatabız* "başlatıyoruz", *körsetemin* "gösteririm" vs.).

Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki tonsuz ünsüzler iki ünlü arasındaki durumlarında kendilerini korurken, daha sonraki hecelerde bulunan tonsuz ünsüzler iki ünlü arasında tonlulaşmaktadır: TT. *ip-i* > *ipi*, *top-u* > *topu*, *ak-i* > *aki*, *tap-an* > *tapan*; *kitap-i* > *kitabi*; *ışıklak-i* > *ışıklığı* vs. Oysa Kıpçak lehçelerinin ilk hecedeki tonsuzları da iki ünlü arasında tonlulaştırması tipik özellikleridir (bk. aş.).

3.2.8.1. Damak ünsüzlerinde tonlulaşmalar:³³

-k- > -g- (Tat., Kzk. ve Kırıç.'da düzenli olarak; iç seste, arka damakta tonlulaşma)

Tat. *ayak-i* > *ayagi*, *tırnagi*, *piçagıbız* "bıçağımız", *agar-*, *sugış-* "savaşmak", *nigit-* "sağlamlaştırılmak", *baguv* "bakmak";

Kzk. *butagi* "budağı", *jurnagında* "kalıntısında", *karmagi* "oltası", *jiragi* "uzağı", *şıgadı* "çıkiyor;

Kırıç. *uk-* > *uguş-* "duyulmak", *cogol-* "kaybolmak", *çigat* "çıkiyor" vs.

-k- > -g- (Tat., Kzk. ve Kırıç.'da düzenli olarak; iç seste, ön damakta tonlulaşma)

Tat. *kük-er* > *küger-* "göğermek", *tügél-* "dökülmek", *igesén* "ekiyorsun";

Kzk. *egedi* "ekiyor", *tügendi* "tükendi", *egin* "ekin", *aşigadi* "acele ediyor";

Kırıç. *küyük-* > *küyüğöt* "tutuşuyor; meraklanıyor", *tügönüp* "tükenip", *kögör-* "göğermek" vs.

3.2.8.2. Dudak ünsüzlerinde tonlulaşmalar:

-p- > -b- (Tat., Kzk., Kırıç.'da düzenli, iç seste, dudak ünsüzünde tonlulaşma)

32 krş. Kırıç. sep- > seblin- (semin- değil).

33 Tat. *ukıl-* veya *ukit-*, Kzk. *nika-*, *bekit-* vs. gibi istisnaları vardır.

Tat. *töbe*- " (diplemek) bakişları dikmek", *tababız* "buluruz", *kübey*- "çoğalmak", *yabasın* "kaparsın";

Kzk. *kübey*- "çoğalmak", *jabil*- "kapanmak", *tabil*- "bulunmak"

Kirg. *sep*- > *sebele*- "serpelemek", *ep-i* > *ebi kel*- "yeri gelmek, uygun olmak" vs.

3.2.9. Sızıcılaşmalar

3.2.9.1. -d- > *-y- > -ø- (sadece Kzk.'da, düzensiz; dış ünsüzünün erimesi)

"*körgen edim* > Kzk. *körgen em* "görmüşüm"; *jazgan ediñ* > *jazgan en* "yazmışım"; *jazgan edik* > *jazgan ek* "yazmışık"; *jiberip jatip edim* > *jiberip jatip em* "gönderiyordum" vs.

3.2.9.2. -p- > -b- > -v- (sadece Kzk.'da; iç seste, gerileyici aykırılaşma ile dudak ünsüzünde sizıcılaşma³⁴)

"*tap-i-p* > *tabıp* > Kzk. *tavip* "bulup"; *jabıp* > *javıp* "kapatıp"; *sebıp* > *sevip*; *kebıp* > *kevip* "kuruyup" vs.

3.2.9.3. -b- > -v- > -aa- (sadece Kirg.'da; iç seste, gerileyici aykırılaşma ve yan ünlülü ünlüleştirmeye)

"*çap-i-p* > *çabıp* > *çavıp* > Kirg. *çaap* "vurup"; *tap-i-p* > *taap* "bulup"; *tep-i-p* > *teep* "tepip"; *öp-i-p* > *ööp* "öpüp" vs.

3.2.10. Akıcılaşma

-d- > -l- (sadece Kirg.'da; düzensiz; iç seste, dış ünsüzünde akıcılaşma; bk. İsimden İsim Yapma Ekleri -daş / -daş > -laş ~ -las)

"*körgen edi* > Kirg. *körgän ele* "görmüş idi"; *turur edi* > *turar ele* "dururdu"; *kaldı edi* > *kaldı ele* "kaldı idi" vs.

3.2.11. Hece Düşmesi

-a-y-a > -ayø (Tat., Kzk., Kirg.'da, denk hecelerde düşme)

başla-y-a > Kzk. *bastay*, Kirg. *baştay*, Tat. *başlıy* "başlıyor"; *oya-y-a-min* > Kzk. *oylaymin*, Kirg. *oyloymun*, Tat. *oyliymin* "düşünüyorum"; *de-y-etin* > Kzk. *deytin* "derdi" vs.

3.2.12. İç Seste Akıcı Ünsüzün Düşmesi

-I- > -ø- (sadece Kzk.'da, düzensiz olarak, iç seste, akıcı ünsüzün düşmesi)

Kzk. *bolıp edi* > *bop edi* "olmuştu"; *nala kilıp* > *nala kıp* "feryat etmek"; *kor bolıp* > *kor bop* "hor görülmek" vs.

³⁴ Kzk.'daki bu sizıcılaşma ile Kirg.'daki -b- > -v- > -aa- ünlüleşmesi, -p sesi ile biten köklere -p zarflı ekinin getirildiği hallerde düzensiz olarak görülmektedir (bkz. 3.2.6.2. gerileyici benzeşme yoluyla -b- > -m- değişmesi).

3.3. Konuşma Dilindeki Ses Olayları:

Aslında gramer işleyisi içinde ortaya çıkan bu ses olayları, telâffuzda iştilmesine rağmen yazıya (resmi imlâya) geçirilmemiği için, bunları ayrıca değerlendirmek daha doğru olacaktır.³⁵ Sadece telâffuzda duyulan bu ses olaylarını, şekil bakımından, söz içindekiler ve iki söz arasındaki olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

3.3.1. Söz İçindeki Ses Olayları:

3.3.1.1. -i > -o (Tat., Kzk.'da, dudak uyumu³⁶)

Tat. *solisı* > *soloso* "yulafı"; *tölkésé* > *tölkösö* "tilkisi"; *töténé* > *tötönö* "dumanı"; *tolim* > *tolom* "saç örgüsü"; *borç* > *boroç* "biber"; *köçék* > *köçök* "enik"; *bolınlık* > *bolonlok* "çayırlık"; *böténéböz* > *bötönöböz* "hepimiz"; *kölkélé* > *kölkölö* "güldürmeli" vs.

Kzk. *jürek* > *jürök* "yürek"; *köylek* > *köylök* "gömlek"; *kürek* > *kürök* "kürek"; *büyrek* > *büyrök* "böbrek"; *özen* > *özön* "nehir"; *süzek* > *süzök* "tifo"; *ömir* > *ömür* "ömür"; *buni* > *bunu*; *kulin* > *kulun* "kulun" vs.

3.3.1.2. a- > å- (Tat.'da dudak ünsüzleri tesiriyle, düz ünlüde yuvarlaklaşma)

Tat. *bábay* "dede", *pár* "çift", *mâtur* "güzel" vs.

3.3.1.3. ø- > y- (Kzk.'da, söz başında, y yarı ünlüsünün türemesi)

erteñ > *yerteñ* "sabah"; *egiz* > *yègiz* "ikiz"; *emen* > *yèmen* "meşe aacı"; *eski* > *yèskı* "eski"; *er* > *yér* "erkek" vs.

3.3.1.4. -a- > -é- (Kzk.'da, j ve ş sesleri yanında ön damağa geçme)

jay > *jèy* "yer"; *şay* > *şèy* "çay" vs.

³⁵ Şivelerin ses bilgisi için kullandığımız kaynaklar, maalesef bu ayırmayı yapmadı ve yazı dilinde görülen ses olayları ile, sadece telâffuzda iştilenleri, karışık olarak vermişlerdir. Telâffuzdaki bu ses olayları, çalışmamızda, lehçelerin kendi ağızlarında görülen, ses özelliklerile aynıca karşılaştırma yolunu gitmemeksin, yazı dili ile sınırlanmıştır. Burada, yazı dillerinin esası olarak tercih edilen ağızların, Türkiye Türkçesinin İstanbul ağzında olduğu gibi, her zaman, siyasi, sosyal ve kültürel bakımdan belirginleşmiş bir standartı yansıtmadığını dikkate almak gereklidir. Bılıhassa Kzk. ve Kirg. gibi daha genç yazı dilleri için, tarihî bir süzülme ile dil standardının oturmasından ziyade, dille ilgisi olmayan masa başı dilciliğ ameliyatları söz konusudur.

³⁶ Tat. telâffuzda iştilen dudak uyumu, kók hecesindeki geniş yuvarlak ünlüler (o, ö) izleyen düz dar (i, é) ünlüler için geperli olur ve ikinci heceden sonra giderken azalır; düz geniş (a, e) ünlüler yuvarlaklaşmazlar, (kr. Tat. öre, kora, öme, töti vs.) Kzk. telâffuzdaki dudak uyumu da ilk iki hecede daha güçlü iştilir; Kzk. tipki Kirg.'daki sistemli dudak uyumunda olduğu gibi düz geniş ünlülerde yuvarlaklaşmazlar, (jürök, kürök vs.). Aynı dudaklaşma Başkurtça için de geçerlidir; Başk. börkök "kartalı", bösor "pusar", hölöög "sülüögü", kônöm "günüm", köysö "şarkıcı", kotorop "kudurup", moñon "hüznünü", tornoşonoñ "hayatının", tölkönökö "tilklininki", ösönsöhönön "üçüncüsünün" vs. (bk. Mustafa Öner, Başkurt Türkçesinden Metinler, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII, 67-114. s.

3.3.1.5. *ø* > *i*- (Kzk.'da, söz başında titrek ve akıcı sesler önünde ünlü türetme³⁷) *razi* > *ırazi*; *raylas-* > *ıraylas-* "banışmak"; *ras* > *ıras* "doğu"; *rahmet* > *ırahmet* "teşekkür"; *rahat* > *ırahat*; *rencis-* > *ırencis-* "üzülmek"; *resmi* > *iresmi*; *ret* > *iret* "sıra"; *nzik* > *ınzik*; *resva* > *iresva* "rüsва"; *layık* > *ılayık* vs.

3.3.1.6. *ø* > *t*- (Tat.'da; ön seste, çift ünsüz önünde ünlü türemesi)

Tat. *stakan* > *ıstakan* "bardak"; *sport* > *ısport*; *stantsiya* > *ıstansi* "istasyon"; *standart* > *ıstandart*; *stol* > *ıstel* "masa"; *skatert* > *ıesketer* "sofra örtüsü"; *şlyapa* > *ışlepe* "şapka"; *skamye* > *eskemiye* "iskemle" vs.

3.3.1.7. *-ø* > *-ı* (Tat., Krg.'da, son seste, çift ünsüze ünlü ilâvesi)

Tat. *blank* > *blankı*; *Minsk* > *Minski*; *uçastok* > *uçaskı* "alan, tarla"; *kiosk* > *kioski* "kulübe, dükkan"; Krg. *fondgo* > *fonduga* "fona"; *dialektni* > *dialektini* "ağızı"; *aktsız* > *aktısız* "hareketsiz"; *faktga* > *faktiga* "delile"; *tankga* > *tankiga* "tanka"; *proyekt* > *projekti* "proje" vs.

3.3.1.8. *b-* > *m-* (Kzk., Krg.'da, benzeşme ile, dudak ünsüzünde sizicilaşma) Kzk. *bu-nıñ* > *muniñ* "bunun"; *bu-nı* > *munı* "bunu"³⁸; *bagana* > *mana* "direk" vs.

Krg. *sabin* > *samin* "sabun"; *panca* > *manca* "pençe"; *kurban* > *kurman* "kurban"; *mıltık* > *mintık* "tüfek" vs.

3.3.1.9. *-n+b-* > *-mb-* (Kzk., Krg.'da, gerileyici benzeşme ile genizli ünsüzde dudaklılaşma)

Kzk. *janbadı* > *jambadı* "yanmadı"; *sönbədi* > *sömbedi* "sönmedi"; *kanbadı* > *kambadı* "kanmadı"; *Mergenbay* > *Mergembay*;

Krg. *canba* > *camba* "yanma"; *kanba* > *kamba* "kanma"; *tumma* > *tumma* "dinme, durulma"; *Mukanbay* > *Mukambay*; *men belem* > *membelem* "ben biliyorum"; *konboyt* > *komboyt* "konmaz" vs.

3.3.1.10. *-n-* > *-ń-* (Kzk., Krg.'da, damak ünsüzü önünde, genizli ünsüzde arka damaklılaşma³⁹)

Kzk. *nan-ga* > *nańga* "ekmeğe"; *kün-gi* > *küńgi* "gününki"; *söngen* > *söńgen* "sönmüş"; *kön-gış* > *köńgis* "söz anlayan, itaalkâr"; *azan-gı* > *azańgi* "ezaninki"; *jon-ga* > *jońga* "arkaya, sırtı";

Krg. *tünkü* > *türńkü* "geceki"; *tunguç* > *tuńguç* "ilk, birinci"; *mümkün* > *münükün*; *calgız* > *cańgız* "yalnız"; *küngöy* > *küńgöy* "güneşli yön"; *mingiç* > *mińgiç* "binek, binecek"; *tüngö* > *tüńgö* "geceye"; *kankor* > *kańkor* "kan içici"; *tingiz-* > *tińgiz-* "dilnendirmek"; *mingiz-* > *mińgiz-* "bindirmek, çıkarmak" vs.

3.3.1.11. *-b* > *-p* (Kzk., Krg.'da, son seste tonsuzlaşma)

Kzk. *klub* > *klup* "kulüp"; *arhiv* > *arhif* "arşiv"; *kollektiv* > *kollektif*; *pedagog* > *pedagok* "eğitimci"; *zavod* > *zavot* "fabrika"; *parad* > *parat* "geçit resmi"; *Leningrad* > *Leningrat*; *Asanov* > *Asanip*;

Krg. *obkom* > *opkom* "oblast komitesi"; *vogzal* > *vaksal* "gar"; *probka* > *propka* "mantar, tıkaç" vs.

3.3.1.12. *-r-* > *-ı-* (Tat.'da, iç seste, gerileyici aykırılış ile titrek ünsüzden akıcı ünsüze geçme)

Tat. *sekretar* > *sekletar* "sekreter"; *brigadir* > *bılgadir* "ekip başı"; *direktor* > *diliktitir* "müdür"; *koridor* > *kolidor* "koridor" vs.

3.3.1.13. *-r-* > *-ø-* (Tat.'da, iç seste, ilerileyici aykırılışmayla titrek ünsüzü düşürme)

Tat. *barırğa* > *barığa* "gitmek üzere; gitmeli"; *kitérérge* > *kitérége* "getirmek üzere; getirmeli"; *tutırırga* > *tuttinga* "doldurmak üzere, doldurmali"; *égrégerge* > *éçrégerge* "icirmek üzere; içirmeli" vs.

3.3.1.14. *-ç* > *-ş* (Krg.'da, son seste, dış ünsüzü yanında sizicilaşma)

Kzk. *açı-tı* > *aştı* "açılı"; *cığaç-tı* > *cığaştı* "ağaçlı"; *örköç-tüü* > *örköştüü* "hörgüçlü" vs.

3.3.1.15. *-ş+s* > *-şş-* (Kzk.'da, dış ünsüzünde ilerileyici benzeşme)

Kzk. *kaşsa* > *kaşşa* "kaçsa"; *ışsse* > *ışsse* "içse"; *ışsin* > *ışşin* "içsin"; *uşşın* > *uşşın* "uçsun"; *uşşa* > *uşşa* "uçsa"; *şesse* > *şesse* "çözse"; *köşse* > *köşse* "göçse" vs.

3.3.1.16. *-z+s* > *-ss-* (Kzk.'da, dış ünsüzünde gerileyici benzeşme)

Kzk. *kolhozşı* > *kolhoşşı* "kolhozcu"; *jumışşı* > *jumışşı* "görevci, emekçi"; *sözšeń* > *söşšeń* "sözü bol"; *başşı* > *başrı* "başkan" vs.

3.3.1.17. *-z+s* > *-ss-* (Tat., Kzk., Krg.'da, dış ünsüzünde gerileyici benzeşme)

Tat. *kız-sa* > *kıssa* "kızsa"; *süz-çen* > *süçcen* "sözü bol"; *kız-çık* > *kıççık* "kızcağız"; *kolhoz-çı* > *kolhoççı* "kolhozcu"; *tozsız* > *tossız* "tuzsuz"; *küzséz* > *küsséz* "gözsüz";

Krg. *jazsa* > *jassa* "yazsa"; *tuzsız* > *tussız* "tuzsuz"; *közsiz* > *gózsız* "sözsüz"; *sözsiz* > *sössiz* "sözsüz";

³⁷ bk. Ünlülerde Düzenli Ses Olayları.

³⁸ Zamir çekiminin bu örnekleri yazıya da geçmiştir.

³⁹ krş. Bu, Kzk. ve Krg.'da, aynı zamanda, gramerlik bir ses olayıdır ve yazıya da geçirilmiştir.

Kırıg. *tuzsuz* > *tussuz*; *azsız* > *assiz*; *tazça* > *tasça* "dazlakça"; *sözcül* > *sözcül* "sözü bol" vs.

3.3.2. İki Söz Arasındaki (*Sandhi*) Ses Olayları:

3.3.2.1. -a+a- > -a- (Tat., Kzk.'da iki söz arasında ünlü birleşmesi⁴⁰)

Tat. *bara almiym* > *baralmiyim* "gidemiyorum"; *alma ağaç* > *almagaç* "elma ağaç"; *éşle élé* > *éşlelél* "yap henüz"; *kibe elé* > *kibelé* "kuruyor henüz"; *kile élé* > *kilelé* "daha geliyor"; *kara eteç* > *kareteç* "kara horoz"; *kara élé* > *karelé* "bak hele"; *kile almadım* > *kilalmadım* "gelemedim"; *bülme aşıçı* > *bülmaçıçı* "oda anahtar"; *katı ağaç* > *katagaç* "sert ağaç"; *ati argan* > *atargan* "ati yorulmuş"; *kara ırgak* > *karırgak* "kara kanca"; *kara indir* > *karındır* "kara ambar" vs.

Kzk. *ala at* > *alat* "alaca at"; *kara ala at* > *karaalat* "kara alaca at"; *ayta aladi* > *aytaladı* "diyebilir"; *alma ağaç* > *almagaç* "elma ağaç"; *ata ana* > *atana* "ana baba, ebeveyn"; *barsa eken* > *barseken* "gitse imiş"; *bara ma eken* > *barameken* "gidiyor muymuş"; *barıp pa eken* > *barippeken* "gitmiş mi ki"; *barsa iygi edi* > *barsiygedi* "gitse iyidi"; *kara özek* > *karözük* "kara humma"; *kara ökpe* > *karökpe* "karaciğer"; *arpa unı* > *arpunu* "arpa unu"; *kara oy* > *karoy* "kötü fikir"; *Kandı ağaç* > *Kandagaş*; *kelse edi* > *kelsedi* "gelseydi"; *Sarı özek* > *Sarözük*;

Kırıg. *bala alat* > *balalat* "çocuk alıyor"; *eski aylı* > *eskayıl* "eski hanım"; *sata alat* > *satalat* "satabilir"; *bara albayı* > *baralbayt* "gidemez" vs.

3.3.2.2. -l- > -ø- (Tat.'da, iç seste, akıcı ünsüzde gerileyici benzeşme⁴¹)

alıp bar- > *abbar-*; *alıp kit-* > *apkit-* "göltürmek" vs.

3.3.2.3. -n+b- > -mb- (Tat., Kzk., Kırıg.'da, gerileyici benzeşmeyle genizli ünsüzde dudaklılaşma)

Tat. *un+biş* > *umbiş* "onbeş"; *tuksanbér* > *tuksambér* "doksanbir"; Kzk. *on bir* > *ombır*; *on bes* > *ombes* "onbeş"; *toksan bir* > *toksambil*; *seksen bir* > *seksembir* "seksenbir"; *men baram* > *mem baram* "ben gidiyorum"; *mümkin be* > *mümkimbe* "mümküñ mü"; *kün batis* > *kümbatis* "bati";

Kırıg. *on beş* > *ombeş* "onbeş"; *can barbi* > *cam barbi* "canı var mı"; *men mayıpmin* > *mem mayıpmin* "ben kusurluyum"; *can berdi* > *cam berdi* "can verdi".

3.3.2.4. -p + b- > -pp- (Tat., Kzk.'da iki söz arasında dudak benzeşmesi)

Tat., Kzk. *alıp bar-* > *alıp par-* "göltürmek"; Kzk. *jep bar-* > *jep par-* "iyedurmak"; *alıp ber-* > *alıp per-* "alivermek" vs.

⁴⁰ Bu örneklerden ikinci sözdeki ünlülerin tayin edici olduğu görülmektedir. Bu olay sonunda türemiş sözlerden bazıları imläya da taşınmıştır. (Tat. *tabagaç*, *almagaç*, *yukagaç*, *tarut* vs.)

⁴¹ Bunu Kzk.'da düzensiz tarihî ses olayları içinde görmüştük.

3.3.2.5. -p > -b (Tat., Kzk. ve Kırıg.'da, dudak ünsüzünde tonlulaşma)

Tat. *kilép al-* > *kilébal-* "gelivermek"; *barıp al-* > *baribal-* "gidivermek"; *tartıp al-* > *tartibal-* "çekivermek";

Kzk. *kap ékel-* > *kabékel-* "kap getirmek"; *köp adam* > *köb adam* ;

Kırıg. *kap alat* > *kabalat* "kap alıyor"; *saap al-* > *saabal-* "sağıvermek"; *basıp al-* > *basibal-* "basıvermek" vs.

3.3.2.6. b- > p- (Kırıg.'da dudak ünsüzünde tonsuzlaşma)

bat ber- > *batper-* "itibar vermek"; *kök börü* > *kökpörü* "gök börü, boz kurt"; *ak başa>akpaş* "ak baş" vs.

3.3.2.7. -k > -g (Tat., Kzk. ve Kırıg.'da, damak ünsüzünde tonlulaşma)

Tat. *ak idil* > *agiydél* "Ak İdil"; *sak idé* > *sagidé* "dikkatli idi"; *çecek atuv* > *çecegatuv* "çiçek açma"; *yuk indé* > *yugindé* "yok yahu"; *urak östé* > *uragösté* "orak (ot biçme) vakti";

Kzk. *kerek eken* > *keregeken* "gerekliyim"; *kök oramal* > *kögoramal* "mavi şal"; *tarak aldi* > *taragaldı* "tarak aldı"; *kerek edi* > *keregedi* "gerekliydi"; *konak üy* > *konagüy* "konuk evi"; *ak nan* > *ag nan* "ak ekmek"; *uzak jol* > *uzag jol* "uzun yol"; *kök ögiz* > *kögögiz* "gök öküz";

Kırıg. *ak nan* > *agnan* "ak ekmek"; *tokçuluk maal* > *tokçulugmaal* "tokluk ani"; *ak lastik* > *aglastık*; *ak ulak* > *agulak* "ak oglak"; *kök ala* > *kögala* "gök alaca, mavi benekli"; *ak istedî* > *agiştedî* "doğru yaptı" vs.

3.3.2.8. k- > g- (Kzk., Kırıg.'da, iki ünlü arasında ve

yumuşak ünsüz yanında, damak ünsüzünde tonlulaşma)

Kzk. *ala köl* > *alagöl*; *ala köylek* > *alagöylek* "alaca gömlek"; *kara koy* > *karagoy* "kara koyun"; *kara köleñke* > *karagöleñke* "kara gömlek"; *öziñ kara* > *öziñgara* "kendine bak"; *ne kilasiñ* > *negilasiñ* "ne yaparsın"; *ala kel-* > *alagel-* "alagelmek"; *jazgi kün* > *jazgigün* "bahar günü"; *jaña köylek* > *jañagöylek* "yeni gömlek";

Kırıg. *ala ket-* > *alaget-* "alıp gitmek"; *bara koy-* > *baragoy-* "gidekoymak"; *sen kel* > *sengel* "sen gel ! "; *tün kirdi* > *tüngirdi* "gece oldu"; *teñ kel-* > *teñgel-* "denk gelmek"; *men ketem* > *mengetem* "ben gidiyorum"; *til kat-* > *tilgat-* "dili tutulmak"; *ar kanday* > *arganday* "her nasılsa" vs.

Kzk.'da, ilerileyici benzeşme ve tonlulaşma: *men keldim* > *meñ geldim*; *bügin keldi* > *bügin geldi*; *sen kaldın* > *señ galdın* vs.

3.3.2.9. -ç > -ş (Kırıg.'da, geri aykırılaşma ile, sizicilaşma)

keç çıktı > *keş çıktı* "geç çıktı"; *uç türdü* > *üş türdü* "uç türlü"; *uç söz* > *uş söz* "uç söz" vs.

3.3.2.10. -n > -ñ (Kzk., Krg.'da, damak ünsüzü önünde, genizli ünsüzde arka damaklılaşma⁴²)

Kzk. *bır küngi* > *bır kүngi* "bir günkü"; *Aymankül* > *Aymaňkül*;
Krg. *sen ketiñbi* > *señ getiñbi* "sen gittin mi"; *men kaldım* > *meñ galdım*;
sen kandaysıñ > *señ gandaysıñ* "sen nasılsın" vs.

3.3.2.11. y- > φ- (Krg.'da, düzensiz olarak, yarı ünlü sesin düşmesi)
kel-e yat- > *kelat-* "gele durmak" vs.

III. ŞEKİL BİLGİSİ

⁴² Bunu Kzk. ve Krg.'da gramerlik bir ses olayı olarak görmüştük. (bk. 3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma)

I. YAPIM EKLERİ

1.1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

1.1.1. -lik/-lik⁴³

İsimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mûcerret isimler ve sıfat yapan⁴⁴ bu ekin tarihî olarak değişmediğini görüyoruz: ET. -lîklîlîk; -luk/-lük (ağılık, aşlık, borluk, edgülük, orunluk vs.)⁴⁵; Kip. -lîklîlîk; -luk/-lük (anklık, comardlık, issilik, songluk, kulluk vs.)⁴⁶; Çağ. -lîklîlîk; -luk/-lük (âsûdelik, hemdestlik, mesrûrluk, dihkânlik, etmekçilik, kögerçinlik vs.)⁴⁷.

Çok geniş kullanımı olan bu ekin, karşılaşılan bugünkü lehçelerdeki başlıca fonksiyonlarını, yer, âlet, layıklık, gereklik, miktar ve mûcerret kavram isimlerinin yapımı olarak sayabiliyoruz. Bu ekin söz konusu lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	-lik/-lék	
Kzk.	-lîklîlîk; -dîklî-dîk; -tîklî-tîk	
Kırg.	-lîklîlîk; -dîklî-dîk; -tîklî-tîk	-luk/-lük; -duk/-dük; -tuk/-tük

Tat.					
utnîlik	"odunluk"	çüplék	"çöplük"	tîrésîk	"gübrelik"
başlık	"başkan"	bitlék	"maske"	avîzlik	"gem"
külmeklîk	"görmeklik"	çalbarlık	"şavarlık"	paltolik	"paltoluk"
reislîk	"reislik"	kollîk	"kulluk"	sekretarlik	"sekreterlik"
eşnelâk	"dostluk"	kürsélék	"komşuluk"	balâlik	"çocukluk"
buddistlik	"budistlik"	dekadentlik	"dekadanalik"	deputatlik	"mebusluk"
sukartik	"körük"	çukraklik	"sağırlık"	cîllik	"sıcaklık"
küklik	"mavilîk"	kérâlek	"kirilik"	yalkavlik	"tembellik"
izgélék	"kutsallik"	küñelszélik	"keyifszîlik"	aktivlik	"faallik" ⁴⁸
Kzk.					
kîsilik	"insanlık"	dostik	"dostluk"	tuviskandik	"akrabalik"
kurbilik	"akranlık"	bîyiklik	"yükseklîk"	batîldik	"kahramanlık"
onndîk	"sandalye"	kezdiç	"kama"	tündik	"baca deliği"
ösîmdîk	"bitki"	jîldik	"yillik"	şabindik	"çayır" ⁴⁹
kâlalîk	"şehre ait"	azamattik	"vatandaşlık"	ortalik	"merkez"
joldastik	"yoldaşlık"	aptalik	"haftalık"	köylektik	"görmeklik"
sendik	"seninki"	kandaylik	"nasılık" ⁵⁰		

43 Tasarruf maksadıyla, madde başlarında, ekin ünlü ve ünsüz uyumianna bağlı varyantlarının hepsi gösterilmeyecektir.

44 TDB., 155.s.

45 age., 156.s.; Maytn-Dizin., 554.s.

46 KipTG., 29-30.s.

47 ÇEK., 35.-36.s.

48 TG., 246-248.s.

49 KKT., 151.s.

50 age., 174.s.

Kırg.				
balâlik	"şocukluk"	caştik	"gençlik"	körkömdük "güzellik"
baaluuluk	"kymet"	cîluuluk	"sıcaklık"	suluuluk "zerafet"
koozduk	"nefaset"	booluk	"bağ, bağılk"	cooluk "mendil"
beldik	"fistan, entari"	baştik	"başkan"	suuluk "yağmurulk"
cazdik	"yazlık ekin"	ıştik	"ütüsü yeri"	kültük "fazımlık"
endik	"allik"	oozduk	"gem, ağızlık"	tündük "bir gecelik"
töştük	"demir zirh"	oyduk	"yama"	könümdük "görmülüük"
praktikalik	"pratik"	partiyalik	"partiye ait"	industriyalik "sına" ⁵¹

Ekin, Tat. -lîklî-lék; Kzk. -lîklî-lîk; Kırg. -lik/-lik şekli her üç lehçede de denktir. Ünsüz uyumu ile var olan -dîklî-dîk (tonlularda) ve -tîklî-tîk (tonsuzlarda) şekilleri sadece Kzk. ve Kırg.'a hastır, Tat.'da bulunmaz.

Bu şekillere ilâve olarak, dudak uyumu gereği bulunan yuvarlak ünlülü -luk/-lük; -duk/-dük; -tuk/-tük şekilleri ise sadece Kırg.'da vardır.

Dilimizde kullanım sıklığı büyük olan bu ekin, söz konusu lehçelerde, eski ve yeni alıntılarla da işlek olarak kullanıldığını görüyoruz. (*meditsinalik fakultet, praktikalik, industriyalik* vs.) Bu bakımdan, ekin kullanımının, bu lehçelerde, Türkiye Türkçesinde bulunan (*trajedik, komik* vs. gibi sözlerdeki Hint-Avrupa kaynaklı sıfat eki veya mensubiyet eki -î gibi) alınma unsurların aleyhine genişlediği dikkat çekmektedir.

1.1.2. -çı/-çi

Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimlerin yapımı olan bu ekin⁵² tarihi boyunca pek az değişmiştir: ET. -çı/-çi (angçı, aşçı, basutçı, buyançı, ölütcü vs.)⁵³; Kip. -çıl-/çî (aşçı, etçi, etikçi, kobuzçı, yavurtıcı vs.)⁵⁴; Çağ. -çıl-/çî (atımcı, bitikçi, körümçi, okçı, koyçı vs.)⁵⁵.

Karşılaştırılan lehçelerin gramerlerinde de, bu ekin fonksiyonları "insanların belli bir hizmete, mesleğe, kuruluşa veya görüşe olan bağlarını bildirmek"⁵⁶ veya daha başka ifade ile "meslek sahiplerinin veya uzmanlıkların adlarını, belli bir işe istigal eden birini, belli bir kabiliyeti veya özelliği, sosyal bir akıma veya fikriyata bağlılığı adlandırmak"⁵⁷ şeklinde kaydedilmiştir. Bu ekin söz konusu lehçelerdeki varyantları ve örnekleri şunlardır:

51 KırgTG., 91-92.s.

52 TDB., 157.s.

53 Maytn-Dizin., 520.s.; TDB., 157.s.; ETG., 43.s.

54 KipTG., 24.s.

55 ÇEK., 32.s.

56 TTG., 65.s.

57 KKT., 150.s.

Tat.	-çil/-cé	
Kzk.	-şılı/-şı	
Kırg.	-çılı/-çı	-çul/-çü

Tat.					
bakırçı	"bakırıcı"	kömürçé	"gümüşçü"	tsementçé	"çimentocu"
yulçi	"yolcu"	olavçı	"taşıyıcı"	mamıkçı	"pamukçu"
köymeçé	"gemici"	velosipedçi	"bisikletçi"	yögérésçé	"koşucu"
romançı	"romancı"	gaybetçé	"dedikoducu"	tölkéçé	"tilki avcısı"
tamaşaçı	"seyirci"	kadimçé	"muhabazakár"	milékçé	"mâlik" ⁵⁸
Kzk.					
koyşı	"çoban"	tişî	"dil âlimi"	malşî	"hayvancı"
kömekşî	"yardımcı"	savınşî	"süt sağıcısı"	sakşî	"muhalîz"
ötnîksi	"yalancı"	ösekşî	"dedikoducu"	jêrdemşî	"yardımcı"
nuskavşî	"öğretmen"	barlavşî	"araştırmacı"	sportşî	"sporcu"
jetekşî	"idareci"	dombraşî	"dombracı"	üglitşî	"ögütçü" ⁵⁹
Kırg.					
malçı	"çoban"	koyçu	"koyun çobanı"	ötükçû	"kunduracı"
dükönçü	"dükkancı"	teğimencoñi	"değirmenci"	kasapçî	"kasap"
pahtaçı	"pamukçu"	kızılçaçi	"pancarçı"	motorçû	"motorcu"
kirkmaçı	"kirkci"	aştıkcî	"tarla icarcısı"	alakçî	"aldatıcı" ⁶⁰

Örneklerde de görüldüğü üzere, bu ek, şahısların mesleklerini ve uğraşma alanlarını ifade etmektedir. Şahıslara bağlamaksızın meslek adlarını belirtmek için de, bu ekin üzerine -lik/-lik eki getirilir.⁶¹ Aşağıda ayrıca verdigimiz bu örnekler, lehçelerin kendi gramerlerinde, -çılık/-çılık şeklinde bir ek olarak kabul edilmiş ve ayrı bir bahiste ele alınmıştır. Halbuki, bu iki şeklin yeni bir ek halinde birleşip kalıplasma, bu örneklerde de görüleceği üzere, söz konusu değildir. Sadece, bir meslek adı olmaktan ziyade, anlamca daha yukarı bir tabakadaki yeni kavramları ifade eden bazı adların, şekil olarak bir alt gövdesi kullanılmamaktadır (Mesela, Tat. kimçélék "eksiklik", azçılık "azınlık"; fakat kimçé ve azçı şekilleri yoktur).

58 TG., 241.-244. s.

59 KKT., 150. s.; KazTG.-1967., 46. s.

60 KırgTG., 90.- 91. s.

61 TDB., 157. s.

Tat.	kimçélék	"eksiklik"	azçılık	"azınlık"	eşneçélék	"laubalilik"
mörïçélék	"mûridizm"	küpçélék	"çoğunluk"	unnçılık	"bölgecilik"	
feodalçılık	"feodalizm"	şehérçélék	"şehircilik"	tügerekçélék	"hizipçilik"	
koşçılık	"kuşçuluk"	kustarçılık	"esnaflık"	pleybeyçélék	"raiyet"	
igénçélék	"ekincilik"	citénçélék	"ketencilik"	cemagalçélék	"kamuoyu" ⁶²	

Kzk.	adamşılık	"insancılık"	kemşilik	"eksiklik"	tırşılık	"hayat"
barsılık	"bolluk"	kènpşilik	"muhtaçlık"	tarşılık	"kotlik"	
jurtşılık	"cemiyet"	bâşılık	"liderlik"	kurgakşılık	"kuraklık"	
kedeyşılık	"fakirlik"	senüvşilik	"dindarlık"	kyışılık	"zorluk"	
jüdevşılık	"zayıflık"	keñişilik	"refah"	artışılık	"çoğunluk" ⁶³	

Kırg.	talaaçılık	"bozkarlılık"	dykançılık	"çiftçilik"	kişicilik	"insancılık"
kırgızçılık	"Kırgızcılık"	tugançılık	"kardeşlik"	adamgerçilik	"insaniyet"	
duşmançılık	"düşmanlık" ⁶⁴					

Bu ekin ET. devresinden beri değişmeyen -çı/-çı şekli her üç lehçede de denktir. Kzk. -şılı/-şı şeklindeki ç > ş ses değişmesi, lehçelerin varyantları arasındaki tek farktır, bu denklükte, tabii olarak Tat. ön damak ünlülü tür için (ET. /Kip. -çi >) -çé şekli vardır. Dudak uyumu gereği bulunan -çul/-çü şekli, yine sadece Kırg.'a mahsustur. Her üç lehçede de, ek ünsüz uyumu dışındadır (utın-çı, az-çılık vs.)

1.1.3. -lı/-li

Bu ekin esas fonksiyonu, sıfat olarak kullanılan vasif isimleri yapmaktadır. Her türlü isimden, mevcut bulundurma, ihtiyâ etme, nefsinde taşıma gibi anımlar ifade eden çeşitli sahiplik isimleri yapar ve bir yere, bir müesseseye, bir kavme, bir hanedana mensubiyet de gösterirler.⁶⁵

ET. -lig/-lig; -lug/-lûg (altunlug, atilig, erklig, köngüllüg vs.)⁶⁶ şeklinde bulunan ek, bu devreyi takiben Çağ. devresinde devam etmiş (kaygulug, uyatlig, edebilig vs.)⁶⁷; ancak Kip. alanında durumu biraz karışmıştır: Batı Türkçesinde -lig > -lu şeklinde değişen bu ekin aynı gelişmeyi Kip. alanında da yaşamaya başladığı ve giderek bu alanın hakim şeklini -li/-li olduğu anlaşılmaktadır (atlu, barlu, körkü, körümli, malli)⁶⁸; fakat bunun yanında meşhur bir Kipçak yadigarında, -li/-li ekinin, -lig/-lig şeklinde nazaran, ancak dörtte bir nisbetinde

62 TG., 253.-255. s.

63 KKT., 150. s.

64 KırgTG., 92. s.

65 TDB., 159. s.

66 Maytn-Dizin., 550.- 554. s.

67 ÇEK., 34. - 35. s.

68 KipTG., 31. s.

yer aldığı kaydedilmiştir⁶⁹). Kıpçak alanının yaşadığı dil karışıklığı bu ekte de görülmektedir.

Söz konusu edilen bugünkü lehçelerde de, son ünsüz döşen bu Kıp. şeklär esas olduğu anlaşıyor; ekin varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	- <i>l</i> / <i>l</i> é
Kzk.	- <i>l</i> / <i>l</i> ; - <i>d</i> / <i>d</i> ; - <i>t</i> / <i>t</i>
Kırg.	- <i>luu</i> / <i>lüü</i> ; - <i>duu</i> / <i>düü</i> ; - <i>tuu</i> / <i>tüü</i>

Tat.	" <i>isviçreli</i> "	<i>misirdi</i>	" <i>Misırlı</i> "	<i>dagstanlı</i>	" <i>Dağıstanlı</i> "
<i>iklé</i>	" <i>ikli</i> "	<i>öçlé</i>	" <i>uçlü</i> "	<i>tugzlı</i>	" <i>dokuzlu</i> "
<i>ufali</i>	" <i>Ufali</i> "	<i>kazanlı</i>	" <i>Kazanlı</i> "	<i>yevropalı</i>	" <i>Avrupalı</i> " ⁷⁰
<i>şattılık</i>	" <i>sevinçli</i> "	<i>kéşéliké</i>	" <i>insaniyetli</i> "	<i>açılı</i>	" <i>öfkeli</i> "
<i>ıgtibarı</i>	" <i>dikkatli</i> "	<i>hislé</i>	" <i>hisli</i> "	<i>niki</i>	" <i>sağlam</i> "
<i>zenigerlé</i>	" <i>mavili</i> "	<i>kaygurulu</i>	" <i>kaygılı</i> "	<i>kireklé</i>	" <i>gerekli</i> "
<i>centékié</i>	" <i>aynnılı</i> "	<i>sökéméle</i>	" <i>sevimli</i> "	<i>köçlé</i>	" <i>güçlü</i> "
<i>sötlé</i>	" <i>sütlü</i> "	<i>cillé</i>	" <i>rüzgârlı</i> "	<i>çigimli</i>	" <i>masraflı</i> " ⁷¹

Kzk.	" <i>utangaç</i> "	<i>ataktı</i>	" <i>ünlü</i> "	<i>èdepti</i>	" <i>eđepli</i> "
<i>arı</i>	" <i>zeki</i> "	<i>ÿkerdi</i>	" <i>akıllı</i> "	<i>agaştı</i>	" <i>ağaçlı</i> "
<i>bayıptı</i>	" <i>gülü</i> "	<i>şyrı</i>	" <i>şıgırtı</i> "	<i>balalı</i>	" <i>çocuklu</i> "
<i>paydalı</i>	" <i>faydalı</i> "	<i>èserli</i>	" <i>tesirli</i> " ⁷²		

Kırg.	" <i>ati</i> "	<i>küçtüü</i>	" <i>güçlü</i> "	<i>akıldıu</i>	" <i>akıllı</i> "
<i>attuu</i>	" <i>ormanlık</i> "	<i>aşuułuu</i>	" <i>geçti</i> "	<i>balıktuu</i>	" <i>balıklı</i> "
<i>tokoyluu</i>	" <i>taşlık yer</i> "	<i>ataktuu</i>	" <i>ünlü</i> "	<i>kaygiluu</i>	" <i>kaygılı</i> "
<i>daamduu</i>	" <i>lezzetli</i> "	<i>paydaluu</i>	" <i>faydalı</i> " ⁷³		

ET. -*ligl-lig*; -*lugl-lüg* > Kıp. -*l*/*l*; -*lu*/*lü* değişmesinin, Batı Türkçesinin ilk devrelerinde de yaşandığı ve fakat bu alanda, arka damak ünsüzünün sizicilaşıp düşmesinin bir izi olarak, sadece yuvarlak ünlülü -*lu*/*lü* şeklärinin

bulunduğu malumdur. Hatta, bu yuvarlaklık yanında, Osmanlı devresinde da, bu ekte bir ünlü uzunluğunun da bulunduğu, bazı sözlerdeki kalıplasma sayesinde bilinmektedir (*şevketlü*, *haşmetlü* vs.).

İşte bu eski -*lig* şeklindeki son ünsüzün sizicilaşıp düşmesiyle doğan, uzun ve yuvarlak ünlüün Kırıç. şeklärde saklandığı görülmektedir: -*luu*/*lüü*, O sebeple ET. -*ligl-lig*; -*lugl-lüg* (> Kıp. -*lu*/*lü*; -*l*/*l*) şeklindeki Tat. -*l*/*l* ~ Kzk. -*l* / -*l* ~ Kırıç. -*luu*/*lüü* şeklärleri denktir. Sadece, dediğimiz gibi Kırıç. -*luu*/*lüü* halen ünlü uzunluğunu taşımakta ve yalnızca, yuvarlak ünlü ünlülü şeklärleri bulunmaktadır.

Ünsüz uyumu ile gelen Kzk. -*d*/*d* ~ Kırıç. -*duu*/*düü* (tonlularda) ve Kzk. -*t*/*t* ~ Kırıç. -*tuu*/*tüü* (tonsuzlarda) şeklärleri denktir. Bu ekin kök ve gövdelerle girdiği ünsüz uyumu Tat. için söz konusu değildir.

En nihayet, dil unsurlarını sadece fonksiyonlarına bakarak tespit eden bir anlayışın sonucunda, bu ekin de, lehçelerin kendi gramerlerinde "isimden sıfat yapan ekler" diye ayrı bir bahiste ele alınmasının⁷⁴ bizce uygun olmadığını da ilâve etmeliyiz. Tat. *küñellé* kéşé yapısında sıfat yaptığı düşünülen ekin, bu anlayışla, *küñellé* süyleşték kullanımına göre bir de "isimden zarf yapma" (?) bahisinde ele alınması gerekecektir. Halbuki bu ek, morfolojik olarak, sadece, isimden yeni bir isim yapma karakteriyle ortaya çıkmışken, söz konusu eki taşıyan sözlerin sıfat, zarf veya sadece isim olarak kullanımı ise, tamamen cümle veya kelime grupları içindeki şekil ve anlam bağlarıyla ilgilidir.

1.1.4. -siz/-siz

Yukarıda ele aldığımız ve nesnede bir şeyin bulunduğu gösteren -*l*/*l* ekinin tersine, bir nesnede bir şeyin bulunmadığını, yani nesnenin yokluğunu ifade etmek için -*siz*/ -*siz* eki kullanılır.⁷⁵

ET. -*sizl-siz*; -*suzl-süz* (*belgüsüz*, *kergeksiz*, *oksuz*, *umugsuz* vs.)⁷⁶; Kıp. -*siz*/ -*siz*; -*suzl-süz* (*anıksız*, *azıksız*, *kimatsız*, *kutsız*, *tilsiz* vs.)⁷⁷ Çağ. -*sizl-siz* (*küçsiz*, *ruhsız*, *sansız*, *uyatsız*, *yagınsız*, *yüzsiz* vs.)⁷⁸ şeklinde, tarihini izlediğimiz ekin bugünkü lehçelerde görülen varyantları ve örnekleri şöyledir:

⁷⁴ bk. TTG., "Sıfat Yasalışı" (Sıfat Yapımı) 95. s.; TG., Suffiksal'noe obrazovanie prilagatel'nih (Ekle sıfat yapımı) 348. s.; KKT. "Esimden sin esim tuvdıratin jurnaktar" (İsimlerden sıfat yapan ekler) 172. s.; KırıçTG., "Zat atooçtordan sin atooç casooçu müçölör" (İsimlerden sıfat yapan ekler) 125. s.

⁷⁵ TDB., 160. s.

⁷⁶ Mayır-Dizin., 578. - 579. s.

⁷⁷ KırıçTG., 33. s. (Fakat krş. Kutb.'da b, v, m gibi dudak seslerinden sonra ekin -*suzl-süz* şekli kaydedilmiştir. 37. - 38. s.)

⁷⁸ ÇEK., 37. s.

Tat.	-siz/-séz	
Kzk.	-siz/-síz	
Kırg.	-siz/-siz	-suz/-süz

Tat.					
iñséz	"dar"	kaygısız	"kaygısız"	añlayıssız	"anlayıssız"
kilésséz	"uygunsuz"	tozsız	"tuzsuz"	temséz	"tatsız"
añsız	"akılsız"	uñışsız	"başansız"	bélémséz	"bilgisiz"
tomansız	"sissiz"	söykémész	"sevimsız"	çídamsız	"dayaniksız" ⁷⁹
Kzk.					
balasız	"çocuksuz"	köliksiz	"vasıtasz"	bilimsiz	"bilgisiz"
muñsiz	"kedersiz"	tüysiksiz	"hissiz"	aşuvsız	"sakin"
davşız	"davasız" ⁸⁰	tinimsız	"huzursuz"	kölsiz	"gölsüz"
tüssiz	"renksiz" ⁸¹	eşkimsiz	"yalnz"	kisılıksiz	"insaniyetsiz" ⁸²
Kırg.					
tarıpsız	"tertipisz"	küçsüz	"güçsüz"	erksiz	"iradesiz"
akılsız	"akılsız"	paydasız	"faydasız"	susuz	"susuz"
adiletsiz	"adaletsiz"	talapsız	"amaçsiz"	caramsız	"yararsız"
caysız	"yersiz"	esepsiz	"hesapsız, çok"	sansız	"sayısız çok" ⁸³

Bu ekin -siz/-siz şekli her üç lehçede de denktir. Sadece, dudak uyumu gereği yuvarlak ünlülü -suz/-süz şeklini de kullanan Kırg. diğerlerinden farklılaşır.

Bu ekin -li/-li ile beraber, neredeyse çekim eklerine yakın bir kullanım sıklığını, eskiden olduğu gibi, bugün de koruduğu görülmektedir.

1.1.5. -ki/-ki

Bu ek, isimlerden temsil ve vasif isimleri, yani, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca fonksiyonu, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir.⁸⁴ Bu ekin ilgi hali ve bulunma hali gibi çekim eklerinden sonra gelmesi bakımından istisnaî bir durumu da vardır.

⁷⁹ TTG., 104. s.

⁸⁰ KKT., 173. s.

⁸¹ KazTG.-1955., 110. s.

⁸² KazTG.-1967., 77. s.

⁸³ AKT., 96. s.

⁸⁴ TDB., 161. s.

ET. -ki/-ki (aşnuki, kisreki, tünki, suvdaki, yazdırıcı, köngülteki vs.)⁸⁵; Çağ. -gi/-ki/-ki (evvelgi, biltürü, burnagi, dâyimgi, içreki, keçeki, koyigi, taşkı, songrağı, yokkarığı vs.)⁸⁶ şeklinde, tarihi boyunca pek işlek olmayan bu yapım ekinin, mukayese edilen bugünkü lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	-gil/-gé; -kil/-ki	
Kzk.	-gil/-gi; -kal/-ki	
Kırg.	-gil/-gi; -kil/-ki	-gu/-gü; -kul/-kü

Tat.					
közgé	"bahara ait"	töngé	"geceki"	kócké	"akşamki"
écké	"içe ait"	çitké	"uçtaki"	tıski	"dişarıdaki"
irtengé	"sabahki"	kiçegé	"dünkü"	kúptengé	"kadımdeki"
tübengé	"aşağıdaki"	köndézgé	"gündüzki"	biltırı	"geçen yılı"
askı	"alttaki"	öské	"üstteki" ⁸⁷	yugarı	"yukankı"
irtegegé	"yarınki"	élgerégé	"ilerki"	aldingi	"öndeki"
baştagi	"baştaki"	cirdegé	"yerdeki"	beyremdege	"bayramdaki" ⁸⁸

Kzk.					
avızgi	"ağıza ait"	törgi	"baş köşedeki"	tüpki	"dipteki"
ıski	"içteki"	tömengi	"aşağıdaki"	jogargı	"yukarıki"
soñgi	"sonuncu"	artki	"arkadaki"	ortalıktagi	"merkezdeki"
zavodtagı	"fabrikadaki"	söylegendegi	"söylediğindeki"	baladagi	"çocuktaki" ⁸⁹

Kırg.					
cayı	"yaza ait"	keçki	"akşamki"		
ayıldagi	"köydeki"	kolhozdogu	"kolhozdaki"		
şaanbzıdagı	"şehrimizdeki"	sovhozubuzzdagı	"sovhozumuzdaki"		
bayırkı	"evvelki"	mektebibizdegi	"mektebimizdeki"		
şaardagı	"şehirdeki" ⁹⁰	tünkü	"geceki"		
çetlü	"uçtaki"	başka	"baştaki"		
turmuştagı	"hayattaki"	ilimdegi	"ilimdeki" ⁹¹		

⁸⁵ Maytn-Dizin., 538 - 539. s.

⁸⁶ ÇEK., 33. s.

⁸⁷ TG., 360. s.

⁸⁸ TTG., 108. s.

⁸⁹ KKT., 173. s.

⁹⁰ KırıTG., 126. s.

⁹¹ AKT., 98. - 99. s.

İsimlerden, aitlik kavramlı yeni isimler yapan -*gi/-gi*; -*kı/-ki* eki her üç lehçede de denktir. Ancak, bu denkliğin ön damak ünlülü türünde, Tat. için tabii olarak -*ké*, -*gé* şekilleri bulunur.

Dudak uyumu gereği bulunan yuvarlak ünlülü -*gu/-gū*; -*kul/-kū* şekilleri sadece Kırk.'a mahsustur. Bu uyum Tat. ve Kzk.'da yer almamasına rağmen, ünsüz uyumu her üç lehçede de vardır (Rusça alıntı olarak *zavod-ta-gı* istisnaî bir örnektir).

Örneklerde, aitlik ekinin bulunma halinden sonra gelerek belli bir mekana bağlı vasif isimleri yaptığı görülmeye; ancak, bu ekin bir diğer özelliğidir, ilgi hali ekinden sonra gelerek bir nesneye veya şahsa bağlı aitlik isimleri yapması olsa da, -*nıñ-ki* > -*niki* kalıplaşmasıyla gelişen şeklin ve bu örneklerin (*üynéké*, *kolhozniki* vs.), lehçelerin gramerlerinde, ismin aitlik çekimi olarak ele alındığını görüyoruz (krş. İsim Çekimi "Aitlik").

1.1.6. -*cık/-çık*

Küçültme ve sevgi fonksiyonıyla, isimlerden isim yapan bu eki, ET. devresinde yoktu; ancak daha sonra kalıplasarak eklesiği görülen bu ekin, ET. devrinde -*ç* ve -*k* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: (*ögüçüm*, *ögük* "anacığım, anacık")⁹²; *ataçım* "babacığım"⁹³; ancak ET. devresini takiben, bu eski eklerin unutulduğu ve muhtemelen, birbiri üzerine kalıplışı gösteriliyor: Kip. -*çuk/çük* (*arslançuk*, *atçuk*, *bebeçuk*, *itçuk* vs.)⁹⁴; Çağ. -*çuk/-çük* (*tagarçuk* "torbacık", *yamçuk* "yarm" vs.)⁹⁵.

Kullanım sıklığı az olan bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şöyledir:

Tat.	- <i>cık/-çék</i>	
Kzk.	- <i>şık/-şık</i>	
Kırk.	- <i>cık/-çık</i>	- <i>çuk/-çük</i>

92 Ş. Tekin, Eski Türkçe, 80. s.; Maytri-Dizin., 519. s.

93 ETG., 43. s.

94 KipTG., 25. s.

95 ÇEK., 33. s.

Tat. koşkık kızçık kitapçık	"kuşçağız" "kızcağız" "kitapçık"	tayaklı karçık östelçék	"sopacık" "ıhtiyarcık" "masacık"	ademçék töpçék "	"adamacık" en ufak kardeş ⁹⁶ kapçık
Kzk. oyınşık tüyüşik dalaşık	"oyuncak" "kürecik" "bozkırcık"	ışık kölösik kırışık	"evceğiz" ⁹⁸ "gölcük" "leke"	töbeşik kalaşik ayışık	"tepecik,tümsek" "küçük şehir" "hilal; halka" ⁹⁹
Kırk. kölcük kapçık oyunçuk irımçık tiginçık	"gölcük" "torba" "oyuncak" "peynir" "tikaç" ¹⁰⁰	çölçük çayırcık kılçık kagınçık	"gölcük" "sığırcık" "kılçık" "kırıntı"	çalçık çaarçık botoçuk termeçik	"bataklık" "yavru karaca" "deve yavrusu" "ufak-tefek"

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere -*cık/-çık* küçültme eki, her üç lehçede de denktir; ancak Kzk. için tipik ç > ş değişmesiyle, tabii olarak, Kzk. -*şık/-şık* ve ön damak ünlülü tür için de Tat. -*çék* şekli vardır. Dudak uyumuyla Kırk.-*çuk/-çük* yuvarlak ünlülü şekiller bu denklikten ayrılır. Bu ekin her üç lehçede de ünsüz uyumu yoktur.

Küçültme ve sevgi ifadesi bulunan bu isimden isim yapma eki, buradaki bazı örneklerde fonksiyonunu kaybetmiş görülmektedir (bk. Tat. kapçık, karçık, töpçék; Kırk. çayırcık, tiginçık vs.).

Ayrıca, küçültme ve sevgi kavramı için, yine işlekliği olmayan -*kay/-key* eki de kullanılmaktadır: Tat. koşkay "kuşçağız", ipteşkey "sevgili dost", tugankay "kardeşlik", enkey "anacık", etkey "babacık", balakay "çocukçağız" vs.¹⁰¹; Kzk. balakay "çocukçağız", savsakay "parmakçık", şeşekey "anacık" iyakay "köpek eniği" vs.¹⁰²

Bu eklerin yanında Kırk.'da küçültme fonksiyonu ile bazı hayvanların yavrusunu adlandırmakta kullanılan şu örneklerde -çarl-çer; -çor/-çör ekine de rastlanmaktadır: tekeçer "uç yaşına basmış teke", buguçar "genç geyik, maral", bukaçar "genç oküz, tosun", muzooçor "ayı yavrusu", kulçaçar "dağ koçu".¹⁰³

96 HTET., 190. - 191. s.

97 TG., 252. - 253. s.

98 KazTG.-1955., 106. s.

99 KKT., 160. s.

100 KırkTG., 93. - 94. s.

101 TTG., 71. s.; HTET., 191. s.

102 KKT., 160. s.

103 KırkTG., 95. s. (Burada ek için Moğ. şar "öküz" sözü kaynak olarak kaydedilmiştir.)

Nihayet, bu örneklerin de işliğinde, isimlerde küçültme kavramının, dilimizde artık, eklerden ziyade vasif isimlerinin, sıfatların yardımıyla ifade edilmeğe doğru yöneldiğini ve küçültme eklerinin giderek kalıplaştığını hissediyoruz.

1.1.7. -ça/-çe

İsim çekim eki olarak ileride tekrar göreceğimiz bu ekin, benzerlik, eşitlik fonksiyonuyla kalıplaştıktan sonra, aşağıdaki örneklerde, *-lik/-lik* ekinin fonksiyonuna denk bir şekilde karşımıza çıktığını görüyoruz:

Tat.	sabakça	"sap"	tökçe	"saç, tüy"	süzlékçe	"söz listesi"
	sidékçe	"sidik"	muyıkça	"duyarga"	orlıkça	"tohumcuk"
	kabakça	"kabak"	kölçe	"pide, açma"	barmakça	"eldiven parmaklık"
	kükrekçe	"gögüsük"	cigece	"at gözülüğü"	tamakça	"dizginde amaklık" ¹⁰⁴
	yeşelçe	"sebze"	kızılça	"kızıl (hast.)"	alaça	"alaca renkli" ¹⁰⁵
Kzk.	balıkşa	"balıkçık"	körpeşe	"yorgancık"		
	kitapşa	"broşür"	ögizşe	"dana"	sandıkşa	"sandıkçık"
	akşa	"akçe, para"	sarşa	"sanica"	kökşe	"bir tür kavun" ¹⁰⁶
	jekeşe	"teklik"	köpşe	"çokluk"		
Kırg.	mokoço	"öçü, umacı"	kudaça	"dünür"	moyunça	"dana, genç buzağı"
	belçe	"bel hizası"	tekçe	"asma raf"	beleşçe	"tepe, dağ sırtı"
	kipça	"ince, nefis"	böyrömçö	"eteğin önü"	araça	"kavgayı ayırma" ¹⁰⁷

Türkçede *-ça/-çe* şeklinin yanında, bunun çok daha arkaik şekli olabilecek *-çak/-çek* eki de vardır (*çak > ET. *-çak* ~ *-ça*); fakat, belki yazı dilimiz boyunca, eşitlik eki olarak *-ça/-çe* şeklinin hakim olmasından ötürü, *-çak/-çek* unutulurken, ET. devresinden sonra, kendisine pek benzer bir şekil olan küçültme eki *-çuk/-çük*; *-çık/-çık* ile karışlığını gözlüyoruz¹⁰⁸: Çağ. *békçek* "küçük bey", *çukurçak* "çukurcuk", *alınçak* "atın alın süsü", *yançak* "atın yanlarına bağlanan zırh"¹⁰⁹; Kıp. *ağırçak* – *ağırşak* "çırınlığın ağırlık merkezi", *kaburçak* "sandık, kutu", *salınçak* "at egerinin kayışı", *sapçak* "bakır kulplu kova", *savulçak* "solucan", (şu sıfatlarla) *issiçek* "sıcak", *kökçek* "güzel", *yakınçak* "yakınca" vs.¹¹⁰

¹⁰⁴ TG., 251. - 252. s.

¹⁰⁵ TTG., 116. s.

¹⁰⁶ KKT., 161. s.

¹⁰⁷ KırgTG., 94. s.

¹⁰⁸ TDB., 164. -165. s.

¹⁰⁹ ÇEK., 32. s.

¹¹⁰ KıpTG., 24. s.

Aynı karmaşa, söz konusu edilen bu lehçelerde de olmuştur: Tat. *çak/-çek*; Kzk. *-şak/-şek*; Kırg. *-çak/-çek* (*-çök/-çök*) şeklindeki bu eski eşitlik eki, gramerlerde küçültme eki bahsinde ele alınmıştır.¹¹¹ Biz, bir fikir vermek için, bu ekin örneklerini de aşağıda gösteriyoruz:

Tat.	kılénçek	"gelin"	kolinçak	"tay"	hatınçak	"hanımcık"
	muyinçak	"tasma"	bonuçak	"burunluk"	iñigircak	"eyer yastığı" ¹¹²
Kzk.	kelinşek	"genç kadın"	iñiçek	"birâder"	kulinşak	"küçük tay"
	jutkinşak	"girtlak"	toktişak	"kuzucuk"	şınaşak	"küçük parmak" ¹¹³
Kırg.	kelinçek	"genç kadın"	iñiçek	"kardeşliğim"	kulunçak	"taycık" ¹¹⁴

Bütün bu tarihî ve yeni lehçelerin örneklerine bakarak, kaynakları farklı olan iki ayrı *-çak/-çek* eki düşünmek de mümkünür: Kıp. *issiçek*, *kökçek*, *yakınçak*; Çağ. *alınçak*, *yançak*; Tat. *muyinçak*, *bonuçak*, *iñigircak*; Kzk. *jutkinşak* vs. gibi örneklerde bulunan *-çak/-çek* eki fonksiyon olarak yakın olduğu *-lik/-lik* eki ile kaynak bakımından da akraba olmalıdır (*-çak* < *-şak* ~ *-lik*?). Daha evvel açıkladığımız küçültme ve eşitlik kavramlarının karışması dolayısıyla da, diğer örneklerdeki küçültme ifadeli *-çak/-çek* ekini görüyoruz (*hatınçak*, *kolinçak*, *iñiçek* vs.). Gerek *-ça/-çe* gerekse *-çak/-çek* eki ünsüz uyumu dışındadır.

1.1.8. -tay

Damak uyumuna dahil olmayan ve kullanımı da, daha ziyade, akrabalık adları veya sevgi ve küçültme ifadeli sözlerde sınırlı kalmış bu ek, geç devirlerde ekleşmiş bir unsur olmalıdır. Bu sebeple, henüz ekleşmesi süren bu unsur için, ihtiyatlı olarak, şu etimolojisi düşünmek mümkündür: *-tay* < *tay* "at yavrusu".¹¹⁵

Kzk.	agatay	"ağabeycik"	apatay	"abla"	èketay	"babacık"
	şesetay	"anack"	böpetay	"bebecik"	sèvetay	"nurlum"
	kalkatay	"cancağızım"	tètetay	"teyzecik"	kökötay	"babacık"
	kışkentay	"küçükük"	azgantay	"azicik" ¹¹⁶		

¹¹¹ Mesela KKT'de *-şak/-şek* eki *omoniymi* koşımısha "eşlik eki" olarak adlandırıldıktan sonra,

¹¹² TG., 278. s.

¹¹³ KKT., 160. s.

¹¹⁴ bk. Kırgız Sözlüğü

¹¹⁵ krş. *-çık/-çık* eki ve bilhassa Kırg. *-çarʃ/-çer* < moğ. şar "öküz" ? bk. 100. şot

¹¹⁶ KKT., 159. -160. s.

Kırg.				
agatay	"ağabeycik"	initay	"kardeşcik"	aketay "babacık"
ceñgetay	"yengecik"	tebetay	"kalpak"	kementay "keçe giym" ¹¹⁷
1.1.9. -daş/-deş				

Eşlik, ortaklık fonksiyonuyla isimlerden isim yapan bu ek, söz konusu lehçelerde, Türkiye Türkçesine nazaran daha canlı ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Aslında, bu ekin tarihî devirlerde de kullanımı azdır: Kip. *karındaş*, *yoldaş*, *kadaş* "kardeş", *emükdeş* "süt kardeşi", *hacedaş* "sınıf arkadaşı"¹¹⁸, *emildeş* "süt kardeşi", *kündeş* "zevce" *mengüdeş* "ebedi", *tengdeş* "aynı ,denk", *yerdeş* "hemşehri"; Çağ. *boydaş*, *kökeldeş* "süt kardeş", *sırdaş*, *yémdeş* "sofra arkadaşı" vs.¹¹⁹

Tat.				
yaktaş	"hemşehri"	avıdaş	"aynı köylü"	öyeş
yeşteş	"yaşıt"	yıldaş	"akran"	zamandaş
isémdeş	"adaş"	irugdaş	"aynı kabileli"	çağdaş"
kurtaş	"kurs arkadaşı"	sabaktaş	"ders arkadaşı"	tugandaş
varıstaş	"ortak mirasçı"	sérdeş	"sırdaş"	"hısim"
fıkırdeş	"fıkırdaş"	şéşedeş	"içki arkadaşı" ¹²⁰	"suç ortağı"

Kzk.				
avıdas	"aynı köylü"	otandas	"vatandaş"	jıldas
attas	"adaş"	niyettes	"ortak niyetli"	sırlas
tilevles	"aynı dilekte"	píkirlas	"fıkırdaş"	köñildes
kadirles	"dosť"	akıldas	"musahip"	"gönüldaş"
atalas	"akrabा"	tumalas	"yakın akraba"	tuvistas
kanndas	"kardeş"	körçiles	"komşu"	"soydaş"
ekdes	"ildeş"	uyalas	"aynı yuvadan"	bavırlas
késiptes	"meslektaş"	ırgeles	"temel komşusu"	japsarlas
ökşeleş	"akran, denk"	üzeñgiles	"yaşıt, akran"	joldas

Kırg.				
kanndaş	"kız yeğen"	coldoş	"yoldaş"	sanaalaş "likirdaş"
tilektaş	"hemfikir"	zamandaş	"çağdaş"	ayıldış "aynı köylü"
cerdeş	"hemşehri"	sözdöş	"sohbet arkadaşı"	kepteş "musahip"
atalaş	"kardeş"	klasstaş	"sınıf arkadaşı"	rayondoş "hemşehri"
anttaş	"ant kardeşi"	öñdöş	"renki yakın"	keñeşteş "akıldış" ¹²²

¹¹⁷ KırgTG., 94. -95. s.

¹¹⁸ Kutb., 33. s.

¹¹⁹ ÇEK., 33. s.

¹²⁰ TG., 248. -250. s.

¹²¹ KKT., 174. - 175. s.

¹²² KırgTG., 92. -93. ; 126. s.

Örneklerden görüldüğü gibi bu ekin -taş/-teş; -daş/-deş şekilleri her üç lehçede de denktir. Ünsüz uyumuna göre, dört şekli olan bu ekte -ş > -s değişimiyle Kzk. şekiller (-tas/-tes; -das/-des) farklılaşır. Ayrıca Kzk. ve Kırg.'da, ekin ilk ünsüzündeki ses değişmesi (-d- > -l-) sonunda Kzk. -jas/-les ~ Kırg. -laş/-leş varyantları da vardır. Yukarıdaki örneklerden, bu değişmenin d sesinin iki ünlü arasında kalmasıyla veya v ile r ünlülerini yanında bulunmasıyla ortaya çıktıği anlaşılıyor. Bu son şekiller Tat.'da yoktur. Bütün bu şekillerin, dudak uyumuna bağlı yuvarlak ünlü -doş/-dös; -toş/-tös; -loş/-lös şekilleri ise sadece Kırg.'a mahsustur.

1.1.10. -çıl/-çıl

İsimlerden, fazlalık, bir şeye düşkünlük, bağıllılık ifadesi taşıyan yeni isimler yapan bu ek Türkiye Türkçesine nazaran bu lehçelerde daha canlıdır.

Tat.					
karçıl	"kir renkli"	utçıl	"kızıl tilki"	balçıkçıl	"balçıklı"
süsçél	"lifli"	yardemçél	"yardımcı"	hiyanetçél	"haince"
hönerçél	"hünerli"	vakçıl	"ufacık"	sakçıl	"tutumlu"
onçıl	"bol unlu"	gaybetçél	"dedikoducu"	kunakçıl	"konuk sever"
hézmetçél	"hizmetçi"	halıkçıl	"halkçı" ¹²³		

Kzk.					
uykaşıl	"uykuçu"	savıkşıl	"afacan"	külkişıl	"şakrak"
şayışıl	"çay düşkünu"	zorlıkşıl	"zorba"	'uymışıl	"uyumu güclü"
özümşıl	"bencil"	tuvaşıl	"doğrucusu"	oyşıl	"akilli,bilgin" ¹²⁴

Kırg.					
uykuçıl	"uykuçu"	külküçül	"çok gülen"	kirçıl	"çok kirli"
konokçıl	"konuk sever"	oyçıl	"endişeli"	köpçül	"kollektifci"
kapaçıl	"sıkıntılı"	comokçıl	"fıkracı"	leninçıl	"Leninist" ¹²⁵

Bu ekin -çıl/-çıl şekli her üç lehçede denktir; ancak bu denklikte tabii olarak ön damak ünlü Tat. -çél şekli ve -ç > -ş değişimiyle Kzk. -şıl/-şıl şekli vardır. Bunlara ilâve olarak, yuvarlak ünlü -çıl/-çıl şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

1.1.11. -çan/-çen

Bu lehçelerde, -çıl/-çıl ekinin yanında, aynı görevde, bir şeye düşkünlük, bağıllılık veya dış görünüşle ilgili vasıflar ifade eden bu ekin örnekleri şunlardır:

¹²³ TG., 288. ; 358. - 359. s.

¹²⁴ KKT., 173. -174. s.

¹²⁵ KırgTG., 126. s.

ormalrek "daha normal"
ksılrak "daha beyazca"¹³⁴

ksırak "daha güzel"¹³⁵
Ölendirek "daha hacimli"
karak "daha ince"¹³⁶

çtürüök "daha güçlü"
luuraak "daha güzel"¹³⁷

Ktir; sadece, Kirg. şekilde
her halde, ekin ilk sesinin
la Ünsüzle biten kök ve
kög-i-rek; Kirg. *tattuuraak*
Kirg.'da dudak uyumuna
teğildir (Tat. *zur-rak*, *iñlé-*

a mahsus olarak-*lav/-lev*;
raca, daha kara", *sarılav*
şilce", *uzindav* "uzunca",
lerden de anlaşıldığı üzere
yapma eki" şeklindeki
benzeşmesi olur.

ılık ifadesiyle yeni adlar
derecesé "sifatta azlık
" ¹⁴⁰; Kirg. *sin atooçton*
ılarak değerlendirilen bu

ha büyük"	iñlérek	"enli-	ce	
vsekçe"	salknarak	"dal-	a	
ha mavi"	agirak	"dah-	b	
ha uzak"	jakinrak	"daha-	y	
ha güçlü"	terenirek	"dahz-	d	
ma tatlı"	çoñuraak	"dalha-	b	
ma güzel"	camaniraak	"dalha-	kö	
ak/-rek şekli her üç lehçe de şti (-rak > -raak). Bunun y dolayısıyla olmalı, Kzk. v ci ünlü kullanılır (Kzk. jakshi vs.) ve tabii olarak, bu yardı k vs.); bu durum Tat. içi in		di		
ndaki bu karşılaştırma, sa de ekile de yapılmaktadır: kar küstilev "daha güçlü", casil al, suviklav "soğukça" vs. 132 yapma eki -la/-le + -v fiilc r ve türeyen -lav/-lev şeklinde		ar		
ilk		da		
ki		er		
g		ü		
<"		"		

Tat. kızgilt	"kızılımsı"	sorgilt	"grimsi"	yeşkelt	"açık yeşil"
Kzk. bozgilt	"bozca, grimsi"	sargilt	"sanca"	surgilt	"grimsi"
Kırg. sargilt	"sanımsı"	kızgilt	"kızılca"	kögült	"mavimsi"

1.1.14. -av/-ev

Sayı adlarından, ortaklık, beraberlik ifadeli yeni isimler yapan bu ek, ET. devresindeki -agu/-egü ~ -gu/-gü şekillerine dayanmaktadır (*biregü, ikegü ~ ikigü, bişegü, yitegü, yüzegü* vs.).¹⁴² Bu devreyi takip eden lehçelerde ek değişmeğa başlamıştır (-agu > -avu > -av) : Kip. *biregü ~ birevü ~birev, ikegü ~ ikevü ~ ikkev, üçegü ~ üçevü ~ üçev ~ üçöv, dördegü ~ dördevü, altavu, toksavu* vs.¹⁴³ ; Çağ. *birev, ikev, üçev* vs.¹⁴⁴

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde, bu ek aynı fonksiyonla devam etmektedir (Tat. *cıyuñ sanı* "toplama sayı adı"¹⁴⁵ ; Kzk. *jynaktik san esim* "toplama sayı adı"¹⁴⁶ ; Kırg. *camdama san atooç* "toplama sayı adı"¹⁴⁷):

Tat. birev	"her (hangi) birisi"	ikev	"ikisi"	öçev	"Üçü beraber"
altav	"altısı bir"	cidev	"yedisi bir"	unav	"onu beraber" ¹⁴⁸
Kzk. birev	ekev	üşev	törtrev	besev	altav ¹⁴⁹
Kırg. biröö	ekoö	uçöö	törtöö	beşöö	altoo ¹⁵⁰

ET. -agu/-egü şeklinden gelişen -av/-ev şekli Tat. ve Kzk.'da ortaktır; ancak, aynı gelişme, Kırg.'da son seste çift dudak ünsüzü (v) değil, uzun ünlü türündüğü (-agu > -av > *ov > oo) için Kırg. -oo/-öö şekli farklıdır.

1.1.15. -nçı/-nçi

Sayı adlarından sıra sayıları yapmak için kullanılan bu ek ET. -nç şecline dayanmaktadır (üçüncü, törtüncü, bisinci, altınç vs.)¹⁵¹. Daha sonraki lehçelerde,

¹⁴² ETG., 75. s.

¹⁴³ KırgTG., 102. s.

¹⁴⁴ ÇEK., 80. s.

¹⁴⁵ HTET., 209. s.

¹⁴⁶ KKT., 203. s.

¹⁴⁷ KırgTG., 142. s.

¹⁴⁸ HTET., ("Bugünkü Tat.'da, bu şekil, sadece ilk onluktaki sayılar için kullanılır; sigəzev ve tuzizav şekilleri neredeyse hiç görülmez." 210. s.)

¹⁴⁹ KKT., ("Bugünkü Kzk.'da sadece birden yedeye kadar kullanımı vardır." 203. s.)

¹⁵⁰ KırgTG., 142.-143. s. ("Sadece ilk yedi sayı için kullanılır.")

¹⁵¹ ETG., 75. s.

ekin, iyelik ekinin kalıplaşmasıyla genişlediğini görüyoruz¹⁵² : Kip. *birinci, ekinçi, üçüncü, oninci, yigirminci, yüzinci* vs.¹⁵³ ; Çağ. *birinci, ikinci, törtüncü, yettinci, sekizinci, kırkıncı* vs.¹⁵⁴

Aynı ek, bugün de, lehçelerde devam etmektedir (Tat. *tertip sanı* "sıra sayısı"¹⁵⁵ ; Kzk. *rettik san esim* "siralık sayı adı"¹⁵⁶ ; Kırg. *irettik san atooç* "siralık sayı adı"¹⁵⁷):

Tat. bérénçé	ikénçé	öcéncé	dürténcé	bisénçé	altinci
Kzk. birinci	ekinci	üşinci	altnıcı	jetinci	on altinci
Kırg. birinci	elancı	üçüncü	törtüncü	altinci	otuzuncu

Ekin -nçı/-nçi şekli her üç lehçede denktir; ancak ön damak ünlülü tür için, tabii olarak Tat. -nçé şekli vardır ve Kzk. tipik -ç >-şdeğimini ile, ek Kzk. -nşı/-nşı şeklini almıştır. Bunlara ilâve olarak yuvarlak ünlülü Kırg. -nçu/-nçü şekilleri farklıdır.

1.2. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1.2.1. -la-/le-

Bu ek, hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek, yapma veya olma bildiren fiiller yapar.¹⁵⁸ ET. devresinde de çok yaygın olarak kullanılan -la-/le- ekinin şu örneklerini verebiliriz: *adırla-, agırla-, akla-, amrakla-, ançula-, başla-, bekle-, mengile-, nomla-, ogurla-, sözle-, tingla-*¹⁵⁹ ; *artla-, arzula-, avagla-, ayigla-, azla-, bağısla-, berkle-, bügüle-, emle-, ığla-, imle-, örkle-, yigle-* vs.¹⁶⁰

Daha sonraki edebî lehçelerde, ekin bu yaygın kullanımı devam etmiştir: Çağ. *avlala-, bagla-, balala-, barla-, boguzla-, burunla-, éligle-, énişle-, éyele-, ikele-, örle-, kuşla-, sözle-, taşla-, tayagla-, toyla-, tünle-, yahşila-, yalangaçla-, yayakla-, yokla-*¹⁶¹ ; Kip. *bayramla-, bitle-, bogazla-, çöple-, esenle-, ırla-, ikile-*,

¹⁵² Bu genişlemede ET. *ikinci* şeclinin veya kullanım sıklığı çok olan -çı/-çi ekinin benzetici tesiri olabilir.

¹⁵³ KipTG., 101. s.

¹⁵⁴ ÇEK., 79. s.

¹⁵⁵ HTET., 209. s.

¹⁵⁶ KKT., 202. s.

¹⁵⁷ KırgTG., 141. s.

¹⁵⁸ TDB., 180. s.

¹⁵⁹ Maytn-Dizin., 540. - 541. s.

¹⁶⁰ KBG., 14. -15. s.

¹⁶¹ ÇEK., 44. -45. s.

kışla-, sözle- sövünçle- vs.¹⁶² Bu ekin, karşılaşılan bugünkü lehçelerde mevcut varyantları ve örnekleri şöyledir:

Tat.	-la-/le-	
Kzk.	-la-/le-; -da-/de-; -ta-/te-	
Kırg.	-la-/le-; -da-/de-; -ta-/te- -lo-/lö-; -do-/dö-; -to-/tö-	

Tat.			
alkışla-	"alkışlamak"	éše-	"işlemek; çalışmak; yapmak"
imla-	" işaret etmek"	fikérle-	"düşünmek"
cebérle-	" baskı yapmak"	tenkytle-	"tenkit etmek"
mesherele-	" aşağılamak"	atakala-	"hücum etmek"
nazla-	" nazlanmak"	imle-	"tedavi etmek"
remontla-	" tamir etmek"	agula-	"zehirlemek"
kölle-	" kül serpmek"	künle-	"deriyle kaplamak"
taktala-	" tahtıyla kapamak"	ötélé-	"ütülemek"
töymele-	" düğmelemek"	kunakla-	"konuk kalmak"
töple-	" köklemek"	davilla-	"fırtına çıkmak"
yañgırla-	" yağmur yağmak"	cille-	"rüzgâr esmek"
bozavl'a-	" buzağı doğurmak"	cikkele-	"dişan fırlatmak"
bugazla-	" boğazını kesmek"	ceylo-	"yazı geçirmek"
vayimla-	" tasalanmak"	temle-	"tatmak"
iple-	" ayarlamak"	kuvette-	"şiddetlendirmek"
cirle-	" defnetmek"	oya-	"yuvalamak"
erle-	" kızmak, sövmek"	cırla-	"şarkı söylemek"
törkémle-	" gruplandırmak"	tigézle-	"düzelştirmek"
zirila-	" çinlamak"	soñla-	"geç kalmak"
kabatla-	" tekrar etmek"	celle-	"merhamet etmek" ¹⁶³

Kzk.			
ayakta-	"bitirmek"	avizda-	"ağızlamak"
alakanda-	"tokatlamak"	bakayla-	"parmak ucunda yürümek"
judirka-	"yumruklamak"	iyekte-	"etrafında dolasmak"
kolda-	"desteklemek, tasvip etmek"	töbele-	"tepelemek, art arda vurmak"
közde-	"gözlemek, bakmak"	uvista-	"avuçlamak"
tiste-	"alışmek"	tizele-	"diz çokmek"
şekele-	"yanağı tokatlamak"	ökpeli-	"öfkelenmek"
ökşele-	"ökçesiyle yürümek"	urtta-	"yudumlamak"
eziüle-	"ezmek"	kulakta-	"kulağından tutmak"
arala-	"dolaşmak"	baltala-	"baltaya vurmak"
arkanda-	"urganla bağlamak"	avızdikta-	"ağzılık, gem bağlamak"
jügende-	"ata başlık takmak"	tizginde-	"dizgin takmak"

¹⁶² KipTG., 46.-47. s.

¹⁶³ TG., 415.-417. s.

jündə-	"devenin yünü kırpmak"	noktalara-	"ata başlık takmak"
mayla-	"yağlamak"	kögende-	"hayvanı boyundan bağlamak"
altında-	"altına kaplamak"	tuzda-	"tuzlamak, salamura yapmak"
kümiste-	"gümüşle kaplamak"	mekende-	"bir yeri mekan tutmak"
orında-	"yerine getirmek"	turakta-	"konaklamak"
jogarıla-	"yükselemek"	arşında-	"arşınlamak"
adımda-	"adımlamak"	bizavla-	"buzağı doğurmak"
kulında-	"tay doğurmak"	akta-	"ağartmak; aklamak"
jaksila-	"tasvip etmek"	jamanda-	"Kötülemek" ¹⁶⁴

Kırg.			
bayla-	"bağlamak"	boola-	"demet bağlamak"
işte-	"işlemek, çalışmak, yapmak"	ıukt-a-	"uyumak"
laşt-a-	"atmak"	oylo-	"düşünmek"
ürkülö-	"uyuklamak, pineklemek"	cazda-	"yastık koymak; yaslanmak"
ayıpta-	"suçlamak"	ayırmala-	"fark etmek, ayırmak"
alala-	"alacakalanmak"	alısta-	"uzaklaşmak"
koldo-	"rehberlik etmek, kollamak"	akınnda-	"yürüyüşü yavaşıtmak"
camanda-	"yermek, çekistirmek"	başbakta-	"şöyle bir bakmak, gözlemek"
bokende-	"sağlamak, sağlamlaştırmak"	cabuula-	"örtü, çul sermek"
calpila-	"umumlaştırmak, genellemek"	malala-	"sürgü sürmek"
otto-	"otlamak"	ırda-	"şarkı söylemek"
soodala-	"pazarlamak"	ündö-	"çağırmak; bağınpeslenmek"
tuurala-	"yoluna koymak, uydurmak"	takala-	"nal vurmak" ¹⁶⁵
bıçakta-	"bıçaklamak, yaralamak"	ketmende-	"kazmak, belləmek"
erkele-	"okşamak, nazlandırmak"	kakta-	"kurutmak; kavurmak"
öböktö-	"dayanmak, destek almak"	enşte-	"yamaç boyunca inmek"
cayla-	"yazı geçirmek, yaylamak"	ıskıta-	"sicaklaşmak"
üymöktö-	"yığmak, küme yapmak"	ertele-	"sabahlamak" ¹⁶⁶

Bu ekin ET. devresinden beri değişmeyen -la-/le- şekli her üç lehçede de aynıdır. Kzk. ve Kırg.'da ünlüyle ve v, y unsuzları (Kzk. için r bitişliler de dahil) ile biten kök ve gövdelerden sonra aynı -la-/le- şekli kullanılırken; diğer unsuzlerle biten kök ve gövdeler, unsuz uyumuna girer. Tonlulardan sonra -da-/de-; tonsuzlardan sonra -ta-/te-. Bu unsuz uyumu Tat. için geçerli değildir. Unsuz uyumu ile var olan her üç şekil, Kırg.'da dudak uyumuna da girer ve bundan ötürü, sadece Kırg.'a has, yuvarlak ünlülü -lo-/lö-; -do-/dö-; -to-/tö- şekilleri de vardır.

-la-/le- eki ile yapılan bazı fililler, bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanılmış düşüp sonlarına bir filden fil yapma eki olarak kullanış alanında görülebilirler.¹⁶⁷ İşte lehçelerin gramerleri de bu alt gövdeleri kullanılmayan isimden yapılmış filillerde, üst üste gelen -la-s veya -la-n- eklerinin, her hangi birinin kalپlaşması sonunda, kullanımdan düşmeleri söz

¹⁶⁴ KKT, 231.-232. s.

¹⁶⁵ KırgTG., 286. s.

¹⁶⁶ AKT, 134. s.

¹⁶⁷ TDB., 180. s.

konusu olmamasına rağmen, -lan-/len-, -laş-/leş-, -lat-/let-, -landır-/lendir-, -laştır-/leştir- gibi şekilleri aynı ekler halinde kaydetmiştir.¹⁶⁸ Bir böyle şekillerin, en nihayet, -la-/le- isimden fil yapma ekiyle türüdüğünü dikkate alarak, örneklerini bu bölümde değerlendirmeyi uygun gördük (krş. Filden Fil Yapma Ekleri).

1.2.1.1. -la-n- / -le-n-

Tat.

tölkelen-	"kurnazlık etmek"	eteçlen-	"horozlanmak, kabarmak"
kuştanlan-	"pojhohlamak"	muyıllan-	"köru körüne taklit etmek"
duslan-	"dost olmak"	yalkavlân-	"üşenmek, tembellik etmek"
ciméşlen-	"yavrulamak, doğurmak"	yuşonlan-	"köpüklenmek"
börélen-	"tomurcuk açmak"	korallan-	"silahlanmak"
tabışlan-	"kazanç elde etmek"	öyen-	"evlenmek"
mögézlen-	"boynuz benzemez"	şöbhelen-	"şüphelenmek"
nervlan-	"sinirlenmek"	açulan-	"öfkelenmek"
tézlen-	"diz çökmek"	avzilan-	"tattmak, tadına bakmak"
bunçlan-	"borçlanmak"	hatalan-	"hata etmek"
ileslen-	"şaka yapmak"	şatlan-	"sevinmek"
tekebbérén-	"kibirlemek"	sañgiravlan-	"sağırlaşmak"

Kzk.

əşulan-	"öfkelenmek, kızmak"	arlan-	"utanmak, itiraf etmek"
iyelen-	"almak, sahip olmak"	bonslan-	"borçlanmak, ödünç almak"
küdikten-	"şüphelenmek"	mäşkitan-	"âdet etmek"
maldan-	"mal sahibi olmak"	rakattan-	"rahata ermek"
ruhtan-	"gayrete gelmek"	üyen-	"evlenmek"
èdetten-	"alışkanlık edinmek"	bulttan-	"bulutlanması"
batırlan-	"cesaret etmek"	jalkavlân-	"tembellik etmek"
elgezekte-	"izzetü ikram etmek"	köñilden-	"sevinmek, keyiflenmek"
kirstan-	"kızmak, öfkelenmek"	kayrattan-	"gayrete gelmek"
namıştan-	"utanmak"	meyîrden-	"merhamet etmek"
sezikten-	"şüphelenmek"	paydalân-	"faydalananmak"
mazasızdan-	"huzuru kaçmak"	kamsızdan-	"gamsız, kayısız yaşamak"
nersizden-	"rizkini kaybetmek"	kuvfan-	"kıvanmak, sevinmek"

Kırğ.

kuraldan-	"silahlanmak"	tañdan-	"şasakalmak"
kapalan-	"kederlenmek"	tamaktan-	"yemek, karın doyurmak"
candan-	"canlanmak"	kyaldan-	"hayale kapılmak";
niyetten-	"niyetlenmek"	talaptan-	"arzusu olmak; iddia etmek"
namıştan-	"utanmak; gücenmek"	ardan-	"utanmak; küsmek"
kaardan-	"gazaba gelmek, kızmak"	azaptan-	"azap çekmek"
kubattan-	"gayretlenmek"	daamdan-	"tadını yadrigamak"
buulan-	"büğulanmak"	köbüktön-	"köpüklenmek"
suktan-	"imrenerek bakmak"	irden-	"büyümek, irileşmek"

¹⁶⁸ bk. TG., 423.-424.; 426. - 426.; 429.; 432.; 433. - 434. s.; KKT., 232. - 234. s.; KırğTG., 287. s.

ookattan- "hali vakti iyi olmak" aziktan- "beslenmek, nızıklanması" "yeşillenmek"¹⁶⁹

1.2.1.2. -la-ş- / -le-ş-

Tat.	satulaş-	"pazarlık etmek"	gepleş-	"sohbet etmek"
	kiňeşles-	"danışmak, istişare etmek"	sudlaş-	"mahkumiyeti olmak"
	talleş-	"tartışmak, bahisleşmek"	kristallaş-	"kristalleşmek"
	duslaş-	"dost olmak"	tuganlaş-	"dünür olmak"
	mutlaş-	"hilekârlık yapmak"	aktivlaş-	"faal olmak"
	yıraklış-	"uzaklaşmak"	kamilleş-	"tam olmak, olgunlaşmak"
	savbullas-	"veda etmek"	isenleş-	"selamlamak"

Kzk.	birfes-	"uymak, denk olmak"	kezektes-	"yer değiştirmek"
	kömektes-	"yardım etmek"	muridas-	"derdini paylaşmak"
	bëstes-	"bahislemek, yarışmak"	eseptes-	"hesaplaşmak"
	dostas-	"dostlaşmak"	sırtas-	"birine sırrını açmak"
	pikirfes-	"fikir alışverişi yapmak"	eldes-	"barışmak, anlaşmak"
	ırgeles-	"komuş olmak"	kezdes-	"karşılaşmak, rast gelmek"

Kırğ.	salamdaş-	"selamlamak"	caattaş-	"düşmankamplarabölünmek"
	kolhozdoş-	"kolhoz olarak birleşmek"	kollektivdeş-	"kollektif şeklinde birleşmek"
	duşmandaş-	"düşman olmak"	salgilaş-	"pataklamak"
	arazdaş-	"kavga etmek"	cataktas-	"lafla takılmak, sataşmak"
	cüzdöş-	"görüşmek, karşılaşmak"	betteş-	"yüzleşmek, yüzyüzegelmek"
	dostos-	"dostlaşmak"	akıldasa-	"akıl danışmak"
	anzdaş-	"birbirinden kaybet etmek"; ataandaş-	birbirinin üzerinde atmak"	"birbirinin üzerinde atmak"
	deñgeeldeş-	"rekabet etmek"	cooptoş-	"konuşmak, sohbet etmek"
	borbordoş-	"merkezileşmek"	amandaş-	"selamlamak, hatırlamak"
	moyundaş-	"sanılmak, kucaklaşmak"	naçarlaş-	"kötüleşmek, zayıf düşmek"

1.2.1.3. -la-t- / -le-t-

Tat.	cipséllé-	"lif haline getirmek"	cillet-	"havalandırmak"
	añlat-	"anlatmak, açıklamak"	kılıyat-	"şasılamak, şası bilmek"
	yeşellet-	"ağaçlandırmak, yeşillendirmek"	kürkemlet-	"güzelştirmek"
	"yassılaştmak"	"şartlat-	"patlatmak"	"yassılat-
	öslet-	"birine karşı kıskırtmak"		

¹⁶⁹ AKT., 134. s.

¹⁷⁰ AKT., 135. s.

Kzk.			
èndet-	"saz çalmak, tingirdatmak"	tezdet-	"hızlandırmak"
davillat-	"fırtına çıkmak"	borandat-	"fırtına esmek"
seldet-	"sel haline gelmek"	tündelat-	"gece boyunca gitmek"

1.2.2. -a- / -e-

Bu da isimlerden olma veya yapma ifade eden ve ET. devresinden beri kullanılıla gelen bir ektir; Türkiye Türkçesine nazaran daha işlek olan ET. -a-/e-eki, ünlüyle biten kök ve gövdelerde görülmemiştir¹⁷¹: aşa-, ata-, boşa-, kora, kuce-, kure-, ota-, örte-, tüne-, üste-; bedize-, oyna-, sana-, tona-, tüke-, yola- vs.¹⁷² Aynı ek için daha sonraki edebî lehçelerde de örnekler vardır: Kip. ada-, aşa-, boşa-, kana-, kulna-, oyna-, tüne-, yaşa¹⁷³; Çağ. aşa-, ata-, boşa-, méngeze-, orna-, oyna-, örte-, kana-, tona- vs.¹⁷⁴

Aslında, kullanımı giderek zayıflayan bu ekin, karşılaştırılan lehçelerde yeni örneklerini de görüyoruz; -a-/e- ekinin kaydettiğimiz örnekleri şunlardır:

Tat.

töyne-	"düğümlemek"	yeşne-	"şimşek çakmak"
boma-	"başgöstermek, delinipçikmak"	téše-	"çentiklemek"
öste-	"ilâve etmek"	uya-	"oynamak"
sana-	"saymak"	aşa-	"yemek"
ata-	"adlandırmak"	uta-	"yabani ot vs. ayıklamak"
tuna-	"hayvanın derisini soymak"	kana-	"kanamak"
bota-	"budamak"	buna-	"ağaçın budağını çıkarmak"
küzo-	"nişan almak"	buşa-	"gevsemek"
göldere-	"gürül demek"	kükere-	"gümbürdetmek"
şaltra-	"gürlemek"	çape-	"şamar vurmak"
licbir-	"gevsemek"	lepşere-	"sölpük, gevşek olmak"
töbe-	"göz dikmek, nişan almak"	töne-	"gecelemek"
saza-	"evlenmeden kalmak"	yarlıka-	"mağfiret etmek, affetmek" ¹⁷⁵

Kzk.

ata-	"adlandırmak"	asa-	"yemek"
deme-	"yardım etmek, desteklemek"	jasa-	"yaşamak"
jyna-	"toplama"	küsse-	"geviş getirmek"
ota-	"zararlı otları ayıklamak"	oma-	"yerleşmek"
oyna-	"oynamak"	örte-	"tutuşturmak, yakmak"
nika-	"sıkıştırmak"	tise-	"yeni dişleri çıkmak"
mine-	"birinin kusurunu göstermek"	üste-	"ilâve etmek"
saldır-	"çnlamak"	sıldıra-	"uguldamak"
teñe-	"denkleştirmek" ¹⁷⁶		

¹⁷¹ KBG., 15. s.

¹⁷² Mayn-Dizin., 517. - 518. s.

¹⁷³ KipTG., 45. s.

¹⁷⁴ ÇEK., 43. - 44. s.

¹⁷⁵ TG., 447. - 448. s.

¹⁷⁶ KKT., 234. s.

Kırg.			
tise-	"süt dişlerini dökmek"	bılcura-	"civiklanmak"
közö-	"delmek, delik açmak"	aşa-	"tatmak; yemek"
keze-	"nişan almak" ¹⁷⁷	kuçö-	"kuvvetlenmek"
öönö-	"kenarlanı kırpmak"	sana-	"saymak; tasarlamak"
tünö-	"gecelemek"	omo-	"yerleşmek"
şatira-	"çatırdamak"	bilbira-	"yumuşamak, sölümek" ¹⁷⁸

Bu ekin -a-/e- şekli her üç lehçede de ortaktır. Sadece dudak uyumu ile var olan, yuvarlak ünlülü Kırg. -o-/ö- şekilleri fazladır. Göründüğü üzere, bu ekin kullanımı, bugün de, bazı fizik anımlı fiillerle sınırlıdır ve mesela -la-/le- ekine nazaran örnekleri daha azdır.

1.2.3. -ı- / -ı-

ET. devresinde ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden, geçişli ve geçisiz fiiller yapan bir ektir (-ı-/ı-; -u-/ü-): açi-, bayu-, kiñü-, kuri-, oki-, öli-, taru-, tokı-, yıldı- vs.¹⁷⁹ Kip. bayı-, ölü-¹⁸⁰; Çağ. agri-, bayı-, bérki-, kan-, taşı-, ölü- vs.¹⁸¹ gibi tarihî lehçelerin sayılı örnekleri, ekin kullanımının zayıfladığını gösteriyor; nitikim bugünkü lehçelerde de, bu ek canlı değildir:

Tat.

kimé-	"azalmak, eksilmek"	nigi-	"sağlamlaşmak, kuvvetlenmek"
bayı-	"zenginleşmek"	şaku-	"takırdamak"
tuki-	"tiklatmak"	tati-	"tatmak"
tözé-	"kurmak, düzmek"	balkı-	"parlamak, işildamak"
sasi-	"kokusmak" ¹⁸²		

Kzk.

bayı-	"zenginleşmek"	jasi-	"garipleşmek; üzülmek"
jani-	"bilemek"	jelpi-	"esmek"
keñi-	"bollaşmak, fazlalaşmak"	kelki-	"büyüklənmək, kibirlenmək"
tarpi-	"çığnemek, ezmek" ¹⁸³		

¹⁷⁷ KırgTG., 288. s.

¹⁷⁸ AKT., 136. s.

¹⁷⁹ KBG., 16. - 17. s.

¹⁸⁰ KipTG., 46. s.

¹⁸¹ ÇEK., 44. s.

¹⁸² TG., 448. - 449. s.

¹⁸³ KKT., 236. s.

Kırg.	
caş-	"ağlamaklı olmak"
taşı-	"taşmak"
ünü-	"saplanmak, delmek" ¹⁸⁴

Bu ekin -i-/i- şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür olarak -é- şekli farklıdır. Tabii olarak, Kırg., dudak uyumu gereği ilâveten var olan -u-/ü- şekliyle bu denklikten ayrılır.

1.2.4. -ay- / -ey-

İsimlerden, oluş bildiren ve geçisiz çatıdaki fiiller yapmak üzere, ET. devresinden beri kullanılıp gelen bir ektir; ET. -ad-/ed- (*köped-* "çoğalmak", *kutad-* "mesut olmak", *küced-* "güçlenmek", *muñad-* "bunalmak, sıkılmak", *teñed-* "gelişmek", *yokad-* "yok olmak")¹⁸⁵. Daha bu devre içinde, mesela KB.'nin Arap harflî nûshalarında, ekin ünsüzünün zel ile yazılması dahi, damaklılaşmanın işaretidir; ET. devresini takip eden edebî lehçelerde ise, ekin ünsüzünün yarı ünlü -y- sesine döndüğü görülmektedir: Çağ.-ay-/ey- (*körkey-* "güzel olmak", *mungay-* "bunalmak, sıkılmak, üzülmek", *ulgay-* "büyümek, uzamak")¹⁸⁶; Kip.-ay-/ey- (*ulgay-* "gelişmek, büyümek" vs.).¹⁸⁷

Karşılaştırdığımız bugünkü lehçelerde de, bu ekin geçisiz ve özellikle de vasif adlarına dayanan tasvirli fiiller yaptığı görülüyor. Bu ekin kaydettiğimiz örnekleri şunlardır:

Tat.

<i>kartay-</i>	"yaşlanmak, ihtiyarılamak"	<i>ciriéley-</i>	haşilemek"
<i>avray-</i>	"ağırlaşmak; zorlaşmak"	<i>buşay-</i>	"gevsemek"
<i>añiray-</i>	"aptallasmak"	<i>batiray-</i>	"yüreklenmek, cesaretlenmek"
<i>zuray-</i>	"büyükleşmek, büyümek"	<i>yışay-</i>	"sıklaşmak"
<i>yıragay-</i>	"uzaklaşmak"	<i>tözey-</i>	"düzelmek, doğrulmak"
<i>tübeney-</i>	"inmek, düşmek"	<i>çokiray-</i>	"çukurlaşmak"
<i>isey-</i>	"yetişmek, bâlıq olmak"	<i>önerey-</i>	"çökmek"
<i>kotay-</i>	"düzelmek, iyileşmek"	<i>azay-</i>	"azalmak"
<i>kübey-</i>	"çoğalmak"	<i>soñay-</i>	"geç kalmak"
<i>tırtay-</i>	"kurulmak, kibirlenmek"	<i>bültey-</i>	"büyüklenmek"
<i>tursay-</i>	"hindî kabarmak"	<i>olay-</i>	"yetişkinhale gelmek, büyümek"
<i>salpay-</i>	"sarkmak"	<i>sargay-</i>	"sararmak"
<i>kekrey-</i>	"eğrilmek"	<i>turay-</i>	"doğrulmak"

¹⁸⁴ KrgTG., 288. s.

¹⁸⁵ KBG., 17. -18. s.

¹⁸⁶ ÇEK., 44. s.

¹⁸⁷ KipTG., 45. s.; Kutb., 125. s.

<i>bökrey-</i>	"kamburlaşmak"	<i>kyışay-</i>	"çarpılmak, bükülmek"
<i>oligay-</i>	"yaşça büyümek"	<i>şemsey-</i>	"yassılaşmak, basılmak"
<i>irjay-</i>	"sırıtmak"	<i>masay-</i>	"övünmek, kıvanmak"
<i>ozay-</i>	"uzanmak"	<i>sérey-</i>	"donakalmak"
<i>kiltay-</i>	"mizmîzlanmak"	<i>murtay-</i>	"şışmek, kabarmak"
<i>kupay-</i>	"böbürlemek"	<i>naçaray-</i>	"kötüleşmek" ¹⁸⁸

Kzk.	
<i>eteý-</i>	"kilo almak, semirmek"
<i>muñay-</i>	"kederlenmek"
<i>kutay-</i>	"yerleşmek"
<i>taray-</i>	"azalmak; daralmak"
<i>karay-</i>	"kararmak"
<i>molay-</i>	"çoğalmak"
<i>zoray-</i>	"büyümek"
<i>ülkoy-</i>	"büyümek"

Kırg.	
<i>aníray-</i>	"ardına kadar açılmak"
<i>ülüröy-</i>	"ölü gözlerle bakmak"
<i>bolçoy-</i>	"yoğunlaşmak, büyümek"
<i>çoñoy-</i>	"büyümek, artmak"
<i>tikirey-</i>	"dimdik durmak"
<i>tekçey-</i>	"küçük ve zarif olmak"
<i>büdüröy-</i>	"pürüzlenmek"
<i>köböy-</i>	"çoğalmak"

Bu ekin -ay-/ey- şekli her üç lehçede de ortaktır; bu denklikte tek fark, dudak uyumu ile var olan -oy-/öy- şekillerinin sadece Kırg.'a mahsus olmasıdır.

İsimlerden geçisiz fiiller yapmak için daha faal olarak -la-/le- eki ve onun genişlemiş gövdeleri (-la-n-; -la-s-) bulunduğuundan ötürü, bu ekin bir kısım tasvirli fiillerin yapımıyla sınırlı kaldığı görülüyor.

1.2.5. -al- / -el- ; -i-

Bu da isimlerden geçisiz fiiller yapan ve kullanımı az olan bir ektir. Zaten dil tarihimiz boyunca da örnekleri pek fazla değildir: ET. çavıl- "meşhur olmak", *koyul-* "derinleşmek", *ögđil-* "öğülmek", *tusul-* "faydası dokunmak"; *yokal-* "yok olmak"¹⁹²; Kip. *yokal-* "yok olmak", *yinçel-* "incelemek"¹⁹³; Çağ.

¹⁸⁸ TG., 449. - 450. s.

¹⁸⁹ KKT., 234. s.

¹⁹⁰ KrgTG., 288. s.

¹⁹¹ AKT., 139. -140. s.

¹⁹² KBG., 20. s.

¹⁹³ Kutb., 124. s.

azal-, oñal- "onulmak, hastalıktan kurtulmak", karşul- "karşılamaya gitmek", sagal- "sağalmak, sağlığına kavuşmak".¹⁹⁴

Tat.		tözel-	"düzelmek"
térél-	"iyileşmek, dirilmek"	uñal-	"düzelmek, iyileşmek"
yugal-	"kaybolmak, yok olmak"		
Kzk.	jogal-	oñal-	"düzelmek, doğrulmak"
suyıl-	"yok olmak, kaybolmak"	suval-	"suyu buharlaşmak, kurumak"
uyal-	"yüzi kızarmak"	tanl-	"daralmak, küçülmek"
tırıl-	"dirilme"	teñel-	"denkleştirilmek" ¹⁹⁵
Kırg.	cogol-	oñol-	"düzelmek,yoluna konulmak" ¹⁹⁶

Çok az kullanılan bu ekin -/- şekli her üç lehçede ortaktır, yardımcı ünlü olarak Kırıg.'da yuvarlak ünlü -u-, -ü- şekillerini de alabilir. Bu ekin eskiden beri ünlüyle birleşmiş -al-/el- şekli de her üç lehçede ortak olarak vardır; yine tabii olarak, Kırıg. yuvarlak ünlü -ol-/öл- şekilleri ile farklılaşır.

1.2.6. -sa- / -se- ; -si- / -si-

İsimlerden, istek, ihtiyaç ifade eden ve olma veya yapma bildiren fiiller tureten bu ek, ET. devresinde de aynı şekil ve fonksiyonla vardı: ET. kökso- "göge yükselme" istemek¹⁹⁷; suvsə-, işidigse- "ışitmek istemek"¹⁹⁸. İşlekliği az olan bu ekin, sonraki lehçelerde de ömekleri azdır: Çağ. susa- "susamak"¹⁹⁹; Kıp. körүүсө- "görmek istemek", suvsə- vs.²⁰⁰

Tarihi boyunca zaten örnekleri az olan -sa-/se- (Kırıg.'da -so-/sö- de dahil) şeklinin, karşılaştığımız bugünkü lehçelerde unutulmak üzere olduğu ve başlıca şu ömeklerde kaldığı görüülüyor: Tat. susa- "susamak"; Kırıg. suusa- "susamak", moysō- "dövmek", iyse- "hiddetle baş sallamak", köksö- "çok arzu etmek", öksö- "acı acı ağlamak" vs.²⁰¹ -sa-/se- ekinin bugün unutulması esnasında, omonimi olan -sa-/se şart ekiyle karıştırılmamak üzere dışlanması tesirli olabilir. Ayrıca bu ekte bulunan istek ifadesinin, söz konusu lehçelerde, isimlere kel- yardımcı fiiliinin getirilmesiyle (su-sa- ~ içkisi kel-) karşılandığını da dikkate almalyız (krş. istek).

¹⁹⁴ ÇEK, 44. s.

¹⁹⁵ KKT, 234. s.

¹⁹⁶ bk. Kırızı Sözlüğü

¹⁹⁷ KBG., 20. s.

¹⁹⁸ Maytri-Dizin., 576. s.

¹⁹⁹ ÇEK, 46. s.

²⁰⁰ KıpTG., 47. s.

²⁰¹ KırıgTG., 287. s.

Aynı ekin daha ET. devresinden beri var olan eşi -si-/si- eki bugünkü lehçelerde nispeten daha geniş bir kullanıma sahiptir:

Tat.	cirsé-	"memleketini özlemek"	yöreksé-	"kendini iştiyaka kaptırmak"
Kzk.	kükse-	"küf bağlamak"	kibirsé-	"kipirdamak"
	kaksi-	"güneşte kuruyup bozulmak"	üksé-	"hicikirmak"
	bursi-	"gürümek"	sörsé-	"kokusmak"
	yarsi-	"kudurmak, azmak" ²⁰²		
Kzk.	batırsı-	"kahramanlık taslamak"	bosañsı-	"boşalmak, çözülmek"
	pıskısı-	"sağlam görünmek"	şıyraksi-	"sert gözükmek"
	kölgirsi-	"yapmacık davranışmak"	kamkorsi-	"merhametli davranışmak"
	tosañsı-	"yabancılamak"	ögeysi-	"yadırgamak,yabancılamak"
	bilgensi-	"bilgiçlik taslamak"	ülkensi-	"yetişkin gibi davranışmak"
	okigansi-	"okumuş gibi görünmek" ²⁰³		
Kırg.	sürsü-	"el balık kurutulmak"	sansı-	"pek çok,hesapsız bulunmak"
	öksü-	"gevsemek; yetişmemek"	erdemsi-	"cesaret göstermek"
	toborsu-	"kurumak"	kañırı-	"fena kokmak"
	bunıksu-	"güzel kokular yarmak"	alaksi-	"rahatsızlanmak"
	baatırsı-	"kahramanlık taslamak"	azgansi-	"sapıtmak"
	arsarsı-	"şüphe ve tereddüt etmek"	aňkoosu-	"saf, anlamaz görünmek"
	antkorstu-	"bilmezlikten gelmek"	borsu-	"pis kokmak"
	kişisi-	"adam yerine koymak" ²⁰⁴		

Ekin -si-/si- şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlü -u-, tabii olarak -sé- şeklindedir. Bunun yanında, -su-/sü- yuvarlak ünlü tür de sadece Kırıg.'da bulunur.

1.2.6.1. Burada örnekleri verilen fiillerde, eskiden bulunan istek ifadesinin ortadan kalktığı, daha ziyade olma bildiren fiiller yaptığı göze çarpıyor. Bu ekle yapılan fiillerin dönüslü gövdeleri lehçelerin gramerlerinde, ayrı bir -sin-/sin- eki olarak ele alınmışsa da, biz, kaydedilen bu örnekleri -si-/si- ekinin dönüslülük ekiyle genişlemiş şekilleri olarak anlayıp bu bölümde zikretmeyi uygun görüyoruz. Yukarıda verilen örneklerde -si-/si- ekinin hep ünsüzle biten kök ve gövdelere gelmesi dikkat çekicidir; Kzk. için bundan bilerek kaçıldığı açıklanmaktadır: "Bu -si-/ -si- eki ünlüle biten sözlere gelince, hemen -sin-/sin- şeklinde geçmeye meyillidir (Mesela eke-sin-, apa-sin-, ata-sin- vs.)"²⁰⁵

²⁰² TG., 451. s.

²⁰³ KKT, 235. s.

²⁰⁴ KırıgTG., 287. s.

²⁰⁵ KKT, 235. s.

Tat.	
<i>namussin-</i>	"ar etmek, utanmak"
<i>aşsin-</i>	"ıştahı açılmak"
<i>balasın-</i>	"birini çocuk saymak"
<i>yatsın-</i>	"yabancılamak, çekinmek"
<i>tuksin-</i>	"az yemeğe kanaat etmek"
<i>artıksın-</i>	"fazla görmek"
<i>mınsın-</i>	"kibirlenmek"
<i>kireksén-</i>	"gerekli saymak"
<i>tiyéssén-</i>	"gerek görmek"
Kzk.	
<i>akınsıñ-</i>	"kendini şair saymak"
<i>akıldısın-</i>	"aklıl görünmek"
<i>batırıñ-</i>	"kahramanlık taslamak"
<i>jatsıñ-</i>	"yadırgamak"
<i>jakınsıñ-</i>	"yakın görmek"
<i>köpsıñ-</i>	"fazla görmek, çok saymak"
<i>montanıñ-</i>	"sakin, rahat davranmak"
<i>jazuvsıñ-</i>	"kendini yazar saymak"
<i>yalkınsıñ-</i>	"iltihaplanmak"
<i>işsén-</i>	"iş etmek, umursamak"
<i>tarsıñ-</i>	"sıkılmak, darlanmak"
<i>gacepsén-</i>	"şşşmak, hayret etmek"
<i>kımsén-</i>	"kendini aşağı hissetmek"
<i>kızıksın-</i>	"ilgilenenmek"
<i>üzsén-</i>	"benimsemek, yakın görmek"
<i>yuksın-</i>	"özlemek, hasret çekmek"
<i>demsén-</i>	"gücenmek, danılmak" ²⁰⁶

Bu örneklerdeki en belirli farkın, Kzk. şekil (-sıñ/-siñ-) sonundaki genizleşme olduğu görülmüyor.

1.2.6.2. Bu dönüşülü gövdeler yanında, Tat.'da şu örneklerle, faktitif fiil gövdeleri de kaydedilmiştir:

<i>cebérset-</i>	"güçendirmek"	<i>ciksét-</i>	"usanmak, bilmek"
<i>kyınsıt-</i>	"zahmet vermek"	<i>balasıt-</i>	"çocuk saymak"
<i>kımsét-</i>	"küçümsemek, aşağı görmek"	<i>tübensét-</i>	"aşağılamak"
<i>uglysét-</i>	"üvey veya yabancı saymak" ²⁰⁸		

1.2.7. -sıra- /-sire-

ET. devresinde, bazı sözlerde örnekleri görülen ve isimlerden yokluk bildiren fiiller yapan bu ekin, genişlemiş bir şekil olduğu kabul edilmekte ve -sır (~ -siz)-a veya -sira- (< -siz-ra-) şeklinde kalıplaştığı düşünülmektedir (*ilsire-* "ilsiz kalmak", *incisire-* "rahatsız etmek", *tatigsira-* " tatsızlanmak")²⁰⁹; *bassıra-* "başsızlaşmak"²¹⁰ vs.

Bu ekin, bugünkü lehçelerde, fonksiyonunu giderek kaybettiği sınırlı miktardaki örnekleri sunlardır:

Tat.	
<i>kansıra-</i>	"biraz kan çıkmak, kanlanmak"
<i>elsére-</i>	(< hal) "yorulmak"
<i>samsıra-</i>	"rahatsızlanmak"
<i>ilemsére-</i>	(<iham) "ezginlik hissetmek" ²¹¹
Kzk.	
<i>èlesire-</i>	"takatsız kalmak"
<i>kansıra-</i>	"kan kaybetmek; kederlenmek"
<i>oysıra-</i>	"azalmak, tükenmek"
<i>küllişire-</i>	"gülümsemek" ²¹²
Kırı.	
<i>kansıra-</i>	"kansızlaşmak"
<i>uykusura-</i>	"uykuda söylemek" ²¹³
<i>alsıra-</i>	"takattan düşmek"

Artık kalıplaşan bu ekin -sra-/sire- şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlüleri tür olarak -sere- ve Kırı. için de, İlâve olarak, yuvarlak ünlü -sura-/süre- varyantları farklıdır.

1.2.8. -k- / -k̄-

İsimlerden, olma ifade eden fiiller yapan bu ekin, eskiden beri, bazı sınırlı örnekleri vardı: ET. *içik-* "İçeri girmek, emri altına girmek", *tagik-* "çıkmak, dağa çıkmak", *yolk-* "karşılaşmak"²¹⁴ ; Kırı. *keçik-* "gecikmek", *tatık-* "yabancı gibi konuşmak"²¹⁵ ; Çağ. *atık-* "ad salmak, meşhur olmak", *bırık-* "birikmek, bir araya gelmek, bir olmak", *tank-* "daralmak, sıkılmak", *yagık-* "düşman olmak", *yoluk-* "karşılaşmak" vs.²¹⁶ Bu ekin, karşılaştırılan lehçelerde görülen örnekleri sunlardır:

Tat.	
<i>savık-</i>	"iyileşmek"
<i>acık-</i>	"acılmak"
<i>küzék-</i>	"nazar değimek, göze gelmek"
<i>üçék-</i>	"kin tutmak"
<i>tutık-</i>	"paslanmak"
<i>yulik-</i>	"rastlamak, karşılaşmak"
<i>siyık-</i>	"sılaşmak"
<i>çünük-</i>	"sertleşmek, katı hale gelmek"
<i>zank-</i>	"çile çekmek"
<i>dimik-</i>	"nemlenmek"
<i>kiçék-</i>	"gecikmek"
<i>bérék-</i>	"birleşmek" ²¹⁷

²¹¹ TG. 453. s.

²¹² KKT. 235. - 236. s.

²¹³ KırıTG. 287. s.

²¹⁴ ETG., 49. s.

²¹⁵ KırıTG., 46. s.

²¹⁶ ÇEK., 45. s.

²¹⁷ TG., 446. s.

²⁰⁶ TG., 451. - 452. s.

²⁰⁷ KKT., 235. s.

²⁰⁸ TG., 452. - 453. s.

²⁰⁹ ETG., 50. s.

²¹⁰ KBG., 20. s.

Kzk.				
aşik-	"acıkmak"	birik-	"birleşmek"	
jolik-	"karşılaşmak"	zank-	"endişelenmek, sıkılmak"	
zonk-	"zorlanmak, bitap düşmek"	dènik-	"bedava şeye alışmak"	
demik-	"nefesi daralmak"	kezik-	"tesadüf etmek, rastlaşmak"	
közik-	"göz göze gelmek"	molık-	"bollaşmak, çoğalmak"	
totik-	"küflenmek, paslanmak"	kamık-	"üzülmek"	
kunik-	"alışmak, bellemek"	ősük-	"vuruşmak, dövüşmek"	
ornik-	"yerleşmek" ²¹⁸			

Bu örneklerde görüldüğü üzere ekin -k-/k- şekli ortaktır; sadece Tat.'da ekin ön damak türünde yardımcı ünlü -é- olur.

1.2.9. -gar- / -ger-

İsimlerden, olma ve yapma bildiren fililler yapan bu ek, tarihi boyunca zaten pek canlı değildi: ET. *içker-* "boyun eğmek", *köñüler-* "düşünmek", *tözker-* "esasına vakıf olmak"²¹⁹; Çağ. *başkar-* "öncülük etmek, kılavuzluk etmek", *kutkar-* "kurtarmak" vs.²²⁰ Ekin işlek olmayan kullanımı, bugün de bazı filillerle sınırlıdır:

Tat.				
éşker-	"işlemek"	cilger-	"hafiften esmek"	
sugar-	"sulamak, ıslatmak"	ańgar-	"anlamak"	
soñgar-	"geç kalmak"	kotkar-	"kurtarmak"	
atkar-	"birinin işini yapmak"	başkar-	"icra etmek, yerine getirmek" ²²¹	

Kzk.				
baskar-	"başkanlık etmek; düzenlemek"	eskér-	"dikkat çekmek, hatırlatmak"	
ańgar-	"anlamak"	ońgar-	"düzelmek, iyileşmek"	
sugar-	"hayvan veya toprak sulamak"	atkár-	"ifa etmek; nail olmak"	
tenger-	"denkleştirmek, denk saymak" ²²²			

Kırıg.				
başkar-	"idare etmek, başa geçmek"	kutkar-	"kurtarmak"	
ofkor-	"hayvani otlatmak"	atkár-	"ata bindirmek; yollamak" ²²³	

Bu ekin ünsüz uyumuna bağlı olarak var olan -gar-/ger- (tonlularla) ve -kar-/ker- (tonsuzlarla) şekilleri her üç lehçede ortaktır. Bunlara ilâveten, yalnız Kırıg.'a has olarak -gor-/gör; -kor-/kör- şekilleri de vardır.

²¹⁸ KKT., 234. - 235. s.

²¹⁹ Maytn-Dizin., 538. s.

²²⁰ ÇEK., 44. s.

²²¹ TG., 456.

²²² KKT., 234. s.

²²³ bk. Kırgız Sözlüğü.

1.2.10. -ar- / -er- ; -r-

İsimlerden geçisiz fililler yapan bu ek, ET. devresinde, özellikle vasif adlarından olma bildiren filillerde görülür: ET. *eskir-*, *yańkur-*, *alar-*, *kizar-*, *ońar-*, *tünér-*, *yaşar-*, *belgür-*, *bugragur-*, *kadgur-*, *karagur-*, *inçür-*, *tinçur-*, *yinçür-* vs.²²⁴ Sonraki devrelerde de; Çağ. *bélgr-*, *eskir-*, *kóker-*, *karar-*, *kaygur-*, *sargar-*, *yaşar-* vs.²²⁵; Kıp. *eskir-*, *karar-*, *keber-*, *kaygır-*, *kiskar-*, *agar-*, *bozar-*, *kizar-*, *saran-* vs.²²⁶

Ekin karşılaşılan bugünkü lehçelerde bulunan örnekleri ve varyantları şunlardır:

Tat.				
agar-	"ağarmak, beyazlaşmak"	iskér-	"eskimek"	
şomar-	"aşınmak, yıpranmak"	çalar-	"saçlan ağarmak"	
yańar-	"yenilenmek, yenileşmek"	kiskar-	"kısalmak"	
nécker-	"incelmek"	tazar-	"şışmanlamak"	
isér-	"sarhoş olmak"	kaygır-	"endişelenmek, kaygılanmak"	
bakır-	"bağırmak"	utr-	"ah çekmek, gönül geçmek"	
kikér-	"geğirmek"	kakır-	"kağırmak"	
őfr-	"üfürmek"	süsér-	"tiftik tiftik olmak"	
beser-	"kirç bağlamak, buzlanmak"	simér-	"semirmek, yağ bağlamak" ²²⁷	

Kzk.				
jańar-	"yenilenmek"	tazar-	"yikanıp paklanmak"	
kiskar-	"kısalmak"	eskir-	"eskimek"	
özgar-	"değişmek, başkalaşmak"	jasar-	"gençleşmek"	
jaksar-	"iyileşmek; güzelleşmek"	jaltar-	"baş çevirmek, reddetmek"	
bultar-	"sapmak, yön değiştirmek"	kaltar-	"çakılıp kalmak, donakalmak"	
uzar-	"uzamak"	kizar-	"kızarmak"	
bakır-	"bağırmak"	şakır-	"çağırmak, davet etmek" ²²⁸	

Kırıg.				
agar-	"ağarmak, beyazlaşmak"	kögör-	"morarmak; yeşermek"	
bozor-	"yüzü solmak, bozarmak"	kaygır-	"kederlenmek, tasalanmak"	
kiskar-	"kısalmak"	carır-	"yenilenmek"	
cakşır-	"güzelleşmek, iyileşmek" ²²⁹			

²²⁴ Maytn-Dizin., 576. s.; KBG., 18. - 19. s.; ETG., 50. s.

²²⁵ ÇEK., 45. s.

²²⁶ KıpTG., 47. s.

²²⁷ TG., 441. s.

²²⁸ KKT., 234. s.

²²⁹ AKT., 137. s.

Ekin -r- şekli her üç lehçede ortaktır; Kırk.'da bu ekin aldığı yardımcı ünlü yuvarlak da (-u-r/-ü-r-) olabilir. Yine -ar-/er- şekli de her üç lehçede ortak olarak vardır ve bu ekin de, sadece Kırk.'a mahsus olarak -or-/ör- şekli de vardır.

1.2.10.1. Bunun yanı sıra, isimden fiil yapmak için pek az kullanılan Kzk. -rka-/rke ~ Kırk. -rka-/rke-; -rko-/rkö- ve bunun dönünlü fiil gövdeleri olarak -rka-n-/rke-n- eklерini de şu örneklerde görüyoruz: Kzk. *esirke-* "merhamet etmek, esircemek", *müsirke-* "esircemek", *tasırka-* "taşça çarparak yadırgamak (atın ayağı hakkında)", *tosırka-* "yabancılamak, yadırgamak" vs.; Kzk. *azırkan-* "azımsamak", *aşırka-* "acıkmak", *tuşırkan-* "yemeğin tadını çıkararak şapırdamak", *şamırkan-* "öfkelenmek, çok kızmak", *şimirken-* "sıkçramak, irkilmek" vs.²³⁰; Kırk. *taşırka-* "ayakları zedelemek", *tüşürkö-* "düş azmak", *büşürkö-* "müphem bir surette göz önüne getirmek", *sanaarka-* "düşünmek; tasalanmak" vs.²³¹

1.2.11. -ra- / -re-

Daha ziyade, tabiat seslerinin taklidine dayanan isimlerden, oluş bildiren fiiller yapan bu ek, tarih boyunca, pek az örnekte görülmektedir: ET. *kekre-ş-* "tahkir etmek, kızdırmak"²³²; Çağ. *gendre-* "kokuşmak, pis kokmak", *muñra-* "bunalımk; sıkılmak, üzülmek", *télbere-* "delirmek".²³³

Ekin, söz konusu ettiğimiz lehçelerde var olan örnekleri şunlardır:

Tat.

<i>metlére-</i>	"ufalmak"	<i>sikra-</i>	"sızlanmak"
<i>cillére-</i>	"hafifleşmek, yel gibi uçmak"	<i>iñre-</i>	"inlemek"
<i>sayra-</i>	"şakıtmak"	<i>yañgira-</i>	"yankılanmak"
<i>mõñre-</i>	"böğürmek"	<i>mõgre-</i>	"böğürmek"
<i>mélétre-</i>	"pirıldamak" ²³⁴		

Kzk.

<i>barkira-</i>	"bar-bar bağırmak"	<i>burkira-</i>	"toz toprak yağmak"
<i>jarkira-</i>	"ışıldamak"	<i>dürkire-</i>	"ığuldamak"
<i>zirkira-</i>	"gicirdamak"	<i>kürkire-</i>	"gök güründemek"
<i>sarkira-</i>	"çağıldamak"	<i>şurkira-</i>	"kişnemek"
<i>şirkira-</i>	"hiçkirmak" ²³⁵		

Kırk.

<i>maara-</i>	"melemek"	<i>möörö-</i>	"böğürmek"
<i>kamaara-</i>	"merak etmek, endişelenmek" ²³⁶		

²³⁰ KKT., 236. s.

²³¹ KırTG., 288. s.

²³² ETG., 50. s.

²³³ ÇEK., 46. s.

²³⁴ TG., 444. s.

²³⁵ KKT., 236. s.

²³⁶ KırTG., 288. s.

Ekin -ra-/re- şekli her üç lehçede de ortaktır, ancak Kırk.'da dudak uyumu ile -ro-/rō- şekilleri de kullanılır.

1.2.12. -da- / -de-

Bu ek de tabiat taklısı seslerden, oluş bildiren fiiller yapmakta kullanılır. Bu isimler dışındaki sınırlı örneklerde ise, eskiden beri, yapma bildiren fiiller görülmektedir²³⁷: ET. *ünde-* "seslenmek", *iste-* "aramak, istermek", *alda-* "aldatmak", *yasta-n-* "yaslanmak"²³⁸; Kır. *alda-, izde-, kimilda-, ünde-*²³⁹; Çağ. *alda-, inde-, kolda-, yanda-* "yakınlaşmak, aynı tarafta olmak"²⁴⁰. Bugünkü lehçelerin örnekleri ise, tabii seslerin taklısı olan fiillerle sınırlıdır:

Tat.

<i>diñgirda-</i>	"güründemek"	<i>bıgırda-</i>	"dalgalanmak, köpürmek"
<i>çökérde-</i>	"kuğurmak (güvercin için)"	<i>migırda-</i>	"minländanmak"
<i>libirda-</i>	"çene çalmak, gevezelik etmek"	<i>kymıldada-</i>	"kimildamak, kiprđamak"
<i>ciltferde-</i>	"dalgalanmak"	<i>önde-</i>	"davet etmek, çağırmak"
<i>alda-</i>	"aldatmak"	<i>eyde-</i>	"dehlemek, acele ettirmek" ²⁴¹

Kzk.

<i>şinlda-</i>	"şinldamak"	<i>şikarda-</i>	"gicirdamak"
<i>tarsılda-</i>	"gürültü yapmak"	<i>küñkülide-</i>	"minländanmak"
<i>bajılda-</i>	"homurdanmak" ²⁴²		

Kırk.

<i>dingilda-</i>	"çingirdamak"	<i>lkılıda-</i>	"kaynaşmak"
<i>lipıldı-</i>	"cabuk hareket etmek"	<i>löküldö-</i>	"söverek üzerine atılmak"
<i>marıkanda-</i>	"canlıca yürümek (at için)"	<i>meltilde-</i>	"silme dolmak" ²⁴³

Bu ek, her türlü isimden geçişli fiiller yapan -la-/le- ekinin, Kzk. ve Kırk.'da ünsüz uyumuna bağlanmasıyla ortaya çıkan -da-/de- varyantıyla eş sesli (omonim) halindedir. Bu karışma, Tat. için söz konusu olmadığından, gramerlerde aynı bir ek olarak ele alınmasına rağmen, Kzk. gramerinde, yaygın olarak kullanılan -la- / -le- ekiyle aynı yerde örneklenmiş, Kırk. gramerlerinde ise, bu eke ayrıca dikkat çekilmemiştir. Halbuki örneklerde görüldüğü gibi,

²³⁷ TDB., 182. s.

²³⁸ ETG., 50. s.; KBG., 18. - 19. s.

²³⁹ KırTG., 46. s.

²⁴⁰ ÇEK., 44. s.

²⁴¹ TG., 435. s.

²⁴² KazTG.-1967., 145. s.

²⁴³ bk. Kırız Sözlüğü, 198

burada söz konusu edilen ek, tabiat taklidi seslere dayanan bir kısım fiilin yapımında kullanılır ve bunlar da olma bildiren fiillerdir.

Ek, ünlüyle veya *r* ve / ünsüzüyle biten kök ve gövdelerde kullanıldığı için, ünsüz uyumu görülmemektedir; -da-/de- şekli, her üç lehçede ortaktır, sadece Kırğ.'a mahsus olarak ekin -do-/dö- türü de vardır.

1.3. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

1.3.1. -v

Burada söz konusu ettiğimiz lehçelerde, bütün fiil kök veya gövdelerinden hareket isimleri (mastar, infinitif) yapmak için bu ek kullanılır.

Tat. *isém figil* "isim fiil"²⁴⁴; Kzk. *kiymıl* atavi "hareket adı"²⁴⁵; Kırğ. *kiymıl atooç* "hareket adı"²⁴⁶ diye adlandırılan bu şekil, fiil kök ve gövdesiyle ifade edilen hareketin ismidir.

ET. devresindeki fiilden isim yapan -*g/-ğ* ekinden geliştiği kaydedilen²⁴⁷ bu ekin, daha Kıp. devresinde tamamen düştüğü veya -*g* > -*v* şeklinde değiştiği görülmüyor; Kıp. *bilig* > *bili*, *bitig* > *biti*, *keçüğ* > *keçi* "geçit" vs.²⁴⁸ Bu ek Çağ. alanında aynen devam etmiştir: Çağ. *açığ* "acı", *arıq* "temiz", *ölög*, *kurug*, *süzög*, *tırıq*, *agıng*, *alıq*, *satıq*, *sorug*, *kılıq* vs.²⁴⁹ Bu ek, bugünkü lehçelerde aşağıdaki örneklerdeki gibidir:

Tat. *kürüv* "görmek", *kürsetüv* "göstermek", *cıyuv* "yiğmak, toplamak", *cıyınuv* "toplasmak", *cıyıstruv* "düzenlemek, toplamak", *yazuv* "yazmak"; Kzk. *aluv* "almak", *baruv* "gitmek", *könüv* "alışmak", *kurmettev* "hürmet etmek", *aytkızuv* "söyletmek", *eñbek etüv* "emek vermek"; Kırğ. *baruu* "gitmek", *kelüü* "gelmek", *kaynoo* "eziyet etmek", *cıynoo* "toplasmak" vs. örneklerdeki gibi, her türlü hareketin adını yapan bu ekin, kalıplaşarak nesne adı haline gelmesi de söz konusudur, şu sözlerde de bunun örneklerini görüyoruz:

Tat.			
<i>borav</i>	"matkap"	<i>yamav</i>	"yama"
<i>kirşav</i>	"çember"	<i>kélev</i>	"ibadet; ibadethane"
<i>tarlav</i>	"orman içindeki tarla"	<i>karlav</i>	"küçük kürek"
<i>çabuv</i>	"eteğ"	<i>kisev</i>	"kor, yanmış odun parçası"
<i>kiñgirav</i>	"çan"	<i>aguv</i>	"zehir"
<i>bogav</i>	"bukağı, pranga"	<i>timrev</i>	"deri hastalığı, liken"
<i>kızuv</i>	"salgın"	<i>kızlev</i>	"pinar, kaynak"
<i>ıkav</i>	"oklava"	<i>sakav</i>	"pepe, kekeme"
<i>tomav</i>	"soğuk algınlığı"	<i>azav</i>	"azı dişi"
<i>bélev</i>	"biley taşı" ²⁵⁰		

²⁴⁴ TTG., 235. s.; HTET., 239. s.

²⁴⁵ KKT., 287. s.

²⁴⁶ KırğTG., 282. s.

²⁴⁷ TG., 283. s.

²⁴⁸ KıpTG., 36. s.

²⁴⁹ ÇEK., 37. - 38. s.

²⁵⁰ TG., 284. s.

Kzk.			
jarav	"talimli (at)"	kizuv	"sıcak; heyecanlı; sarhoş"
takav	"yakin"	jadav	"zayıf, bitap"
jabirkav	"üzüntülü, kederli"	tüzuv	"doğu, düz"
tayav	"yakin, yan yana"	bitev	"mahfuz; tam, bütün"
bayav	"yavaş, sakin"	kölbev	"geniş, engin"
katuv	"kati, sert"	avrav	"hastalık"
kaşav	"delme kalemi, keski" ²⁵¹		

Kirg.			
aştoo	"hayvan yemliği"	tolgooy	"doğum sancısı"
kanoo	"savaş ganimet"	tinooy	"nefes; buğu"
kösöö	"köşeği, ocak değneği"	bülöö	"bileyi taşı"
kurçoo	"kuşatma"	caroo	"zayıf, incelmiş"
çaypoo	"sert başlı (at)"	uloo	"iple bağlamak" ²⁵²
şaylooy	"seçim"	kattooy	"kayıt, tescil"
karoo	"muayene; nezaret"	cayloo	"yaylak"
cazuu	"yazı"	süyüü	"sevmeye"
küyüü	"yanma"	çıyüü	"çizmek" ²⁵³

Her fillin ifade ettiği hareketin adını yapan bu ek, üç lehçede de denktir; ünlüyle biten kök ve gövdelerle gelen yan ünlü v. Tat. ve Kzk.'da aynı şekilde iken, Kirg.'da tamamen ünlüye dönmuş ve bu hâdisenin bir izi olarak da uzunluğunu saklamıştır (*baştav* > *baştov > *baştoo*). Ünsüzle biten kök ve gövdelerde ise, Tat. ve Kzk.'da -v eki yardımcı ünlüsü yuvarlak olmak (*u*, *ü*) kaydıyla aynen kullanılırken (*kür-ü-v*, *ciyin-u-v*; *avir-u-v*, *kat-u-v* vs.); Kirg.'da, artık kendisi ünlü olan ek, köke doğrudan doğruya eklenmektedir (*küy-üü*, *süy-üü*, *caz-uu* vs.). Nitekim bu ekin Tat. ve Kzk. imlâsında harf, bir ünsüz olarak işaretlenmese de (*baştau*, *tabu* vs.) bu gövde, mesela iyelik eki aldığından "baştavi, yazıcı" vs. şeklinde, ünsüzünün varlığını belli etmektedir. Buna rağmen Kirg. *tolgooy* gibi bir şekil, iyelik ekiyle *tolgoosu* halini alır²⁵⁴; yani, Kirg. şekillerde, gövdenin sonunda, yan ünlü -v sesi kalmamış, tamamen uzun ünlüye dönmuştur.

Yukarıdaki örneklerinlığında, -v ekinin tarihî kaynağında ET. 'deki -g/-g' ekinin olduğunu kabul ettikten sonra, bazı örneklerdeki ekin ise -gi/-gi ekinden geldiğini belirtmeliyiz. Mesela, *bilev* sözü, daha Kip. devresinde var olan *bilegi*, *bilevüv*, *bilevü* şekillerine²⁵⁵ dayanmaktadır.

1.3.2. -ma / -me

Fillin sonunda ortaya çıkan halle veya söz konusu fiile bağlı olan nesneye ilgili isimler yapan bu ek, ET. 'de, daha çok sıfat olarak kullanılmış ve bu yolla da, nadiren isimleşmiş şekillerde görülür: *oyma* (er) "oyuncu", *belgürtme* (etöz) "görülen vücut", *kesme* (aş) "kıyma yeme", *barma* (yıl) "geçen yıl" vs.²⁵⁶ Tarihi boyunca örnekleri olan bu eke, sonraki tarihî lehçelerde de rastlıyoruz: Çağ. *asma*, *basma*, *çekme* "çizme", *égne* "eğri", *kavurma*, *süzme*, *uçma* "uçurum"²⁵⁷; Kip. *itme*, *kazma*, *kyma*, *sürme*, *süzme*, *tegirme*, *titreme*, *yarma* "bulgur" vs.²⁵⁸ Söz konusu ettiğimiz bugünkü lehçelerde de, bu ek, gerek isim gerek sıfat olarak kullanılan şu ömeklerde tesbit edilmiştir:

Tat.

yarma	"bulgur, yarma"	sözme	"bir yemek türü"
bülme	"oda"	oğeme	"oksit"
konma	"bina, yapı"	nigmatma	"tahkimat"
eslenme	"mamul, işlenmiş"	tukuma	"dokuma, kumaş"
sırma	"sırma; dikilmiş"	çalma	"sank"
kabartma	"puf böreği"	tötetme	"likör"
küpérme	"börek"	éréme	"eriylk"
katnaşma	"kanışım"	tuyma	"yeni doğmuş hayvan yavrusu"
çabırıma	"isilik"	yazma	"yazma; kayıt"
ubılma	"çökme; çukur"	kaptırma	"çengel"
sosma	"kürek, faraş"	bastırma	"sıkma; baskı"
coyme	"çarşaf"	békétme	"tutanak, zabıt"
bélöşme	"kilavuz, rehber"	kaplama	"kapak"
totlıkma	"kekeme, pepe"	bırleşme	"birleşme"
oyışma	"kuruluş, teşkilat, örgüt"	bilgileme	"belirleme; tarif etme"
tigézleme	"eşitleme, eşleştirme"	kiňeşme	"oturum, toplantı"
utıma	"eglence meclisi"	söldérme	"çingirdak"
uçma	"bir tutam"	torma	"turp"
töyme	"düğme" ²⁵⁹		

Kzk.

ilme	"ilmik, düğüm"	şappa	"silahın horozu; çaki"
suvirma	"çekmece"	buvma	"bohça"
jappa	"kulübe, baraka"	bölmə	"oda"
kömbe	"gömü; maden"	tüyme	"düğme"
minbe	"sahne, kursu"	kezdeme	"dokuma, kumaş"
saptama	"geniş konçlu çizme"	kespe	"şehriye"
salma	"şehriye vs. hamur aşısı"	katırma	"ince yufka"
jarma	"kabuksuzbüğday,bulgur"	süzbe	"çökelek"
baspa	"matbaa"	tapsıma	"vazife; emir, iş"

²⁵¹ KKT., 154.; 180. s.

²⁵² KirgTG., 101. s.

²⁵³ AKT., 83. s.

²⁵⁴ Kirgız Sözlüğü, 745. s.

²⁵⁵ TZ., 280. s.

²⁵⁶ ETG., 57. s.

²⁵⁷ ÇEK., 40. s.

²⁵⁸ KipTG., 42. s.

²⁵⁹ TG., 260. - 261. s.

<i>eskertpe</i>	"hatırlatma; not"	<i>kirispe</i>	"giriş"
<i>siltme</i>	" işaret, gösterge"	<i>sigarma</i>	"edebî veya ilmî eser"
<i>tüsindirme</i>	" açıklama, izah"	<i>sypattama</i>	"tasvir"
<i>joldama</i>	" yolculuk belgesi"	<i>bayandama</i>	"beyanat"
<i>mazmundama</i>	" kitabin muhtevasını verme"	<i>köşirme</i>	"kopya, istinsah"
<i>kızba</i>	" ateşli, heyecanlı"	<i>böspe</i>	"boş ve yalan söz söyleyen"
<i>boyama</i>	" boyalı"	<i>jaldama</i>	"tutulu adam, halayık"
<i>knama</i>	"beli büzgülü (elbise)"	<i>jayılma</i>	"taşkin ovası"
<i>kurama</i>	"birleşik"	<i>sırma</i>	"yün astarlanmış ceket"
<i>aspə</i>	"asma, asılı"	<i>köşpe</i>	"göçme, göç" ²⁶⁰

Kirg.

<i>boyomo</i>	"boyanmış; sahte"	<i>tuuma</i>	"doğma; çıplak"
<i>süzmō</i>	"peynir"	<i>sızma</i>	"grafik; çizilmiş"
<i>tizme</i>	"dizilmiş, liste"	<i>bastırma</i>	"sundurma, araba hanganı"
<i>baylama</i>	"bağlı; kuş avı için ağ"	<i>azgırma</i>	"kishkırtıcı, kandırıcı"
<i>aştama</i>	"takma, eklem"	<i>asılma</i>	"asılı, asma"
<i>başkarma</i>	"İdare; idarehane"	<i>baştama</i>	"başlama"
<i>kezdeme</i>	"arşın mal, manifatura"	<i>katıma</i>	"bir çeşit çörek"
<i>aylanma</i>	"girdap" ²⁶¹	<i>kalama</i>	"bazlama aşısı"
<i>tapşırma</i>	"teslim; vazife"	<i>münəzdəmō</i>	"tasvir" ²⁶²

Ekin bu örneklerde görülen -ma/-me şekli her üç lehçede ortaktır. Sadece Kirg.'da bu şeklin dudak uyumu gereği -mol/-mō şekli de vardır.

Bunun yanında Kzk.'a has bir ünsüz uyumu görülmektedir: Ek, ünlüyle ve I, r, v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerde -ma/-me; tonlu ünsüzlerle biten, bütün diğer kök ve gövdelerde -ba/-be; ve nihayet, tonsuz-ünsüzlerle biten kök ve gövdelerde de -pa/-pe şeklindedir.

1.3.3. -m

Fille ortaya çıkan iş ve durum hakkında, kavram adları veya bu fiile bağlı, çok çeşitli nesne adları yapan bir ektir. Eskiden beri örnekleri bol olan bu ek, tarihi boyunca değişmemiştir: ET. *talim* "yağma", *kedim* "giyim", *tugum* "doğuş", *istem* "istek, arzu"²⁶³; *ölüm*, *teğim* "layık", *turum* "durum", *yanım* "yanım"²⁶⁴; Kip. *atlam* "adım", *lçim*, *düzüm* "dizi", *ilim* "balık ağrı", *ölüm*, *sokum* "lokma, parça", *yanım, yem*²⁶⁵; Çağ. *atım* "ok atımı", *bışım* "bir pişim" *bolum* "olum; sebat, karar", *eğrim* "büüküm, eğrim", *tutum* "tavır, tutum", *yazım* "kader, yazgı" vs.²⁶⁶

²⁶⁰ KKT., 179. s.

²⁶¹ KirgTG., 98. s.

²⁶² AKT., 81. - 82. s.

²⁶³ ETG., 53. s.

²⁶⁴ Maytri Dizin., 554. s.

²⁶⁵ KipTG., 41. - 42. s.

²⁶⁶ ÇEK., 40. s.

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde de işlek olan bu ekin örnekleri aşağıda verilmiştir:

Tat.			
<i>tézém</i>	"dizim, sıra"	<i>kisém</i>	"kesik; kesit"
<i>sızım</i>	"çizim"	<i>télém</i>	"dilim"
<i>tüşem</i>	"tavan"	<i>katlam</i>	"kat, tabaka"
<i>çigim</i>	"masraf"	<i>kalkım</i>	"kalkık yer, çıkıştı"
<i>beylem</i>	"demet"	<i>eytém</i>	"ata sözü"
<i>bélém</i>	"bilgi"	<i>savrm</i>	"sağım"
<i>şitm</i>	"filiz, sürgün"	<i>ütém</i>	"malin satış derecesi, gidişi"
<i>söylem</i>	"konuşma"	<i>agım</i>	"akım"
<i>yavım</i>	"yağış"	<i>kilém</i>	"ziyaret etme, geliş"
<i>kiyém</i>	"giyim, elbise"	<i>cím</i>	"yem, hayvan yiyeceği"
<i>çakınım</i>	"bir kilometrelik mesafe"	<i>yolım</i>	"öşür, vergi"
<i>yotım</i>	"yudum"	<i>kabım</i>	"lokma, parça"
<i>çémétém</i>	"çimdik"	<i>uçlam</i>	"bir avuç, bir tutam"
<i>tészlem</i>	"bir isırılık lokma"	<i>totam</i>	"demet, tutam" ²⁶⁷
Kzk.			
<i>alım</i>	"kuvvet, güç"	<i>bilim</i>	"bilgi"
<i>sením</i>	"inanç, güven"	<i>toyım</i>	"memnuniyet, huzur"
<i>tiním</i>	"sükunet"	<i>tözim</i>	"sabır, tahammül"
<i>toktam</i>	"karar, çare"	<i>kellsim</i>	"uyusma, anlaşma"
<i>baylam</i>	"demet; netice"	<i>tyım</i>	"yasak, tahdit"
<i>ugım</i>	"fikir; anlam"	<i>keşirim</i>	"af, muafiyet"
<i>tüsüm</i>	"kazanç, gelir"	<i>küzem</i>	"güzünkoyunkirkmazamani"
<i>bölim</i>	"bölmү"	<i>jayılm</i>	"otlatma"
<i>kunım</i>	"kuruluş, yapı"	<i>sogım</i>	"kurbanlık beslenen hayvan"
<i>kýym</i>	"ürün, mahsul"	<i>uyım</i>	"teşekkül, kurum"
<i>iyirım</i>	"giyim, elbise"	<i>tızım</i>	"liste"
	"akarsuyun kıvrım yeri" ²⁶⁸		

Kirg.			
<i>basım</i>	"baskı, tazyik"	<i>atım</i>	"atış"
<i>aşam</i>	"lokma"	<i>bilim</i>	"bilgi"
<i>bütüm</i>	"hüküm, karar"	<i>buum</i>	"bağ, demet"
<i>kötörüm</i>	"zayıf hayvan, kötürum"	<i>ıkm</i>	"çeviklik, atıklık"
<i>tutam</i>	"kulp, sap; bir tutam"	<i>toktom</i>	"karar"
<i>kırkım</i>	"kırkım, kırkma"	<i>uyum</i>	"teşkilat, kurum"
<i>çalım</i>	"benzerlik, yakınlık"	<i>tüşüm</i>	"hasılat, kazanç"
<i>tokum</i>	"binek takımı, teğelti"	<i>cem</i>	"yem"
<i>çıdam</i>	"tahammül, sabır"	<i>siyım</i>	"hürmet, itibar"
<i>saam</i>	"sağım, sağma" ²⁶⁹		

²⁶⁷ TG., 263. s.

²⁶⁸ KKT., 153. s.

²⁶⁹ KirgTG., 97. s.

Türkçede ilk görüldüğünden beri, hiç değişmeden ve belli bir canlılıkla kullanılan -m eki, bu her üç lehçede de ortaktır; ancak ünsüzle biten kök ve gövdelerde kullanılan yardımcı ünlü / / (Tat. / / é) iken, sadece Krg.'a mahsus olarak dudak uyumu ile u / ü de bulunabilir.

Bu ekin -li/-li isimden isim yapma ekiyle genişlediği şekil, Kzk. gramerinde aynı bir -imdi/-imdi (-mdl/-mdı) eki olarak ele alınmışsa olsa da, biz bu örnekleri -m eki ile aynı yerde değerlendirmeyi uygun görüyoruz: Kzk. *jagımdı* "güzel, hoş", *utımdı* "faydalı; tesirli", *unamdı* "güzel, latif", *oramdı* "yerinde, uygun, düzenli", *üylesimdi* "faydalı", *tartımdı* "ilgi çekici", *konımdı* "yerinde, uygun", *şıdamdı* "sabırlı, tahammüllü", *ustamdı* "akıllı, uslu", *jarasımdı* "uyumlu"²⁷⁰.

Aynı -m ekiyle yapılmış fiil isimlerine dayanan bazı vasif adlarını da buraya ilâve edebiliyoruz: Kzk. *ug-i-m-tal* "zeki, anlayışlı", *ösımtal* "gür, çabuk büyümeye müsait", *sezımtal* "sezgisi, anlayışı kuvvetli, hassas"²⁷¹; Kzk. *ber-i-m-sek* "borç, verecek", *satımsak* "satkın, hain"²⁷².

1.3.4. -ş

Hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapan bu ekin örnekleri, yazı dilimizde başlangıçtan beri izlenmektedir: ET. *uruş* "savaş", *küsüş* "arzu, istek", *busuş* "keder", *yaraş* "sıfat, selamet", *sığış* "sıkıntı"²⁷³, *alış, atış, birış, söküş* "sövme", *suvsuş* "içki", *teğış* "temas" vs.²⁷⁴; Kip. *çıklış, iniş, kutuluş, minış, okşaq* "benzerlik", *olturuş* "otunuş", *uruş* "vurus", *batış, bliş, kargası, oynası, sançış*²⁷⁵; Çağ. *bakis, okus, korkus, sagış, sorus, tarkas, ülüş, yaraş* "kabul, uygun bulma", *yürüş, çırmış* "karışık, dolaşık", *ohşaş* "benzer"²⁷⁶

Söz konusu ettiğimiz bugünkü lehçelerde, yukarıda görülen -v ekine yakın bir fonksiyonda, bilhassa hareket adları yapmakta kullanılan -ş ekine şu örnekler verilebilir:

Tat.

<i>banş</i>	"gidiş, seyir"	<i>kayıtış</i>	"dönüş"
<i>yasalış</i>	"yapış, yapma"	<i>kamalış</i>	"çevirme, kuşatma"
<i>üşes</i>	"yetişme"	<i>oçış</i>	"uçuş"
<i>tuklanış</i>	"beslenme"	<i>üzgerेः</i>	"değişme"

²⁷⁰ KKT., 178. s.

²⁷¹ KKT., 180. s.

²⁷² KKT., 181. s.

²⁷³ ETG., 55. s.

²⁷⁴ Mayrı-Dizin., 580. s.

²⁷⁵ KipTG., 44. s.

²⁷⁶ ÇEK., 42. - 43. s.

<i>kürénész</i>	"görünüş"	<i>çagılış</i>	"aksetme, görünme"
<i>ottırış</i>	"mağlubiyet, yenilme"	<i>otış</i>	"yanme, galibiyet"
<i>çigéş</i>	"işleme"	<i>ayış</i>	"sürü"
<i>tözéléş</i>	"yapı, kuruluş"	<i>yeşeyéş</i>	"yaşayış, geçinme"
<i>bögéléş</i>	"kırırm, kıvrılış"	<i>başkanlış</i>	"icra etme, yerine getirme"
<i>tonş</i>	"duruş, poz"	<i>tézéléş</i>	"sıralanış, sıra"
<i>yöréş</i>	"gidış, yürüyüş" ²⁷⁷		

Kzk.			
<i>aytıs</i>	"TÜRKÜ ATIŞMASI"	<i>jelis</i>	"hızlı koşma, tıns"
<i>aykas</i>	"MÜCADELE, KAVGA"	<i>şaykas</i>	"kavga, dövüş"
<i>talas</i>	"TARTIŞMA"	<i>jüris</i>	"gezme, yürüyüş"
<i>jüginis</i>	"RICA, ARZU"	<i>toytans</i>	"reddetme, ret"
<i>kargıis</i>	"LANET, KARGIŞ"	<i>közkaras</i>	"fikir, düşüncə"
<i>kaltanis</i>	"DÖNEMEC"	<i>bulpants</i>	"yol dönemeci"
<i>tuvis</i>	"KARDEŞ"	<i>tinis</i>	"TENEFFÜS, SOLUMA"
<i>dağdanis</i>	"KRİZ, DURGUNLUK"	<i>öris</i>	"OTU BO!, YEŞİL YER"
<i>egis</i>	"TOHUM EKME, EKİM"	<i>jayılis</i>	"OTLAK, ÇAYIR"
<i>konis</i>	"KONAKLANAN KÖY"	<i>bekinis</i>	"İSTİHKAM, TABYA"
<i>babs</i>	"BATI"	<i>şigis</i>	"DOĞU"
<i>bunlis</i>	"DÖNEMEÇ"	<i>aynalıs</i>	"ÇEVRE, DAİRE"
<i>kurılıs</i>	"YAPı, KURULUŞ" ²⁷⁸	<i>uksas</i>	"BENZER, DENK, EŞ"
<i>tanış</i>	"TANİŞ, TANIDIK"	<i>jalgas</i>	"DEVAM, ZEYL"
<i>tırkes</i>	"DİZİ, SIRA"	<i>kelis</i>	"GELİŞ, ANLAŞMA, UYUM"
<i>ketis</i>	"GİDİŞ" ²⁷⁹		

Krg.			
<i>soguş</i>	"ÇARPMA; SAVAŞ"	<i>kürös</i>	"GÜREŞ; MÜCADELE"
<i>talaş</i>	"KAVGA, DALAŞ"	<i>uruş</i>	"DÖVÜŞ, KAVGA" ²⁸⁰
<i>olturuş</i>	"OLURUŞ"	<i>atkanlış</i>	"BAŞARMA, İCRA ETME"
<i>okus</i>	"OKUMA, TAHSİL"	<i>çeş</i>	"YEME, BESLENME"
<i>süylöş</i>	"KONUŞMA"	<i>cürüş</i>	"YÜRÜYÜŞ; ADIM" ²⁸¹

Bu ek her üç lehçede denktir; sadece Kzk.'a has -ş > -s ses değişmesi sonunda, ek Kzk. için ayrıılır. Hareket adı yapmakta, çok geniş bir kullanımını olan -ş eki, ünsüzle biten kök ve gövdelerde / / (Tat. / / é) yardımcı ünlülerini alırken, Krg. için dudak uyumu sonunda yuvarlak u / ü ünlülerini de söz konusu olabilir.

²⁷⁷ TG., 259. s.

²⁷⁸ KKT., 154. s.

²⁷⁹ KKT., 179. s.

²⁸⁰ KrgTG., 99. s.

²⁸¹ KrgTG., 284. - 285. s.

1.3.5. -mak / -mek

ET. devresinden beri bilinen bu ek, çok geniş bir kullanım alanında görülmektedir: ET. *ukmak* "akıl, görüş", *tuzulmek* "sükunet", *tutmak* "sap", *ölmek*²⁸², *açmak*, *adınlmak*, *agırlamak*, *aramak* "sevme", *artamak* "bozulma", *ayamak* "hürmet etme", *kılmak* "yapma, etme, icra" *ögmek* "övme, sena", *ökmek* "düşünme" *togmak* "doğu" vs.²⁸³

Aynı ek, sonraki tarihî lehçelerde de, yine hareket ismi veya kalıplaşıtiği bazı hallerde de, nesne adı yapma fonksiyonıyla devam etmiştir: Çağ. *aymak* "söylemek", *kazmak* "kazmak", *démek* "demek"; *körmekleri* "görmeleri", *bolmagım* "olmam, oluşum", *her yiglamaknıñ külmegi bar* "her ağlamanın gülmesi vardır", *cıkmakka* "çıkmaga" vs.²⁸⁴; Kıp. *etmek* – *ötmek* "ekmek", *kusmak*, *yarmak* "gümüş para, dirhem", *yemek*, *almak*, *barmak*, *kılmek*, *ketmek*, *tumak* vs.²⁸⁵

Bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerde, hareket adı yapma fonksiyonunu, yukarıda ele alınan -v ekine bütünüyle devrettiği ve nispeten az sayıdaki, kalıplaşmış fil isimlerinde kaldığı anlaşılmıştır. Bu örnekler şöyle tespit edilmiştir:

Tat.

<i>élmek</i>	"ilmik"	<i>basmak</i>	"akerdeon tuşu, basacağı"
<i>uymak</i>	"dikiş yüksüğü"	<i>ikmek</i>	"ekmek"
<i>kısmek</i>	"fıcı"	<i>yırmak</i>	"derin olmayan çukur, ark"
<i>sıkmak</i>	"patika"	<i>tabışmak</i>	"bilmecesi"
<i>asamak</i>	"yemek" ²⁸⁶		

Kzk.

<i>ilmek</i>	"ilmik, düğüm"	<i>pispek</i>	"kimiz karıştırma kabı"
<i>oymak</i>	"dikiş yüksüğü"	<i>şakpak</i>	"çakmak"
<i>simak</i>	"yun ceket"	<i>kuymak</i>	"krep, kıymak çoreği"
<i>jumbak</i>	"bilmece"	<i>kispak</i>	"zorlama, cebir"
<i>ospak</i>	"kinayeli konuşma" ²⁸⁷		

Kırıg.

<i>üymök</i>	"yıığın, küme"	<i>içmek</i>	"teğeltinin astan"
<i>iymek</i>	"küpe"	<i>ötmek</i>	"çengel, kanca"
<i>çakmak</i>	"çakmak"	<i>çertmek</i>	"aşık oyunun bir safhası"

²⁸² ETG., 53. s.

²⁸³ Maytri-Dizin., 557. - 558. s.

²⁸⁴ ÇEK., 103. - 104. s.

²⁸⁵ KıpTG., 43. s.

²⁸⁶ TG., 276. s.

²⁸⁷ KKT., 156. s.

<i>oymok</i>	"yüksek"	<i>örmök</i>	"dokuma tezgahı"
<i>ötmök</i>	"geçit"	<i>kezmek</i>	"sıra, nöbet"
<i>kayırmak</i>	– Tat. <i>karmak</i> "olta iğnesi"	<i>cedirmek</i>	"aşık oyunu"
<i>tabışmak</i>	"bilmecesi"	<i>candırmak</i>	"halletme, çözme"
<i>cıdimak</i>	"aşık oyununda hile yapma"	<i>siyirtmek</i>	"ilmik" ²⁸⁸

Bu ekin -mak/-mek şekli her üç lehçede aynıdır; Kirg.'da ise yuvarlak ünlü -mok/-mök şekilleri de ilâveten vardır. Bunun yanında, Kzk. örneklerde ünsüz uyumu da vardır: Ünlüyle ve l, r, v, y ünsüzleriyle biten kök ve gövdeler -mak/-mek şeklini alırken, tonlulardan sonra -bak/-bek, tonsuzlardan sonra ise -pak/-pek şeklini görülmektedir. Bu ünsüz uyumu Tat. ve Kirg. için geçersizdir.

1.3.6. -k / -k

Filin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir eden vasif isimleri veya fil kök ve gövdelerinden, çok çeşitli nesne adları yapan bu ek, tarihî boyunca, değişmeksızın ve hayli geniş bir şekilde kullanılmıştır: ET. *anuk* "hazır", *közünük* "pencere", *bark* "mal", *yaňluk* "yanlış"; *süzük* "temiz, anı", *teglük* "kör"²⁸⁹, *amrak* "sevgili, aziz", *bedük* "büyük, iri", *emgek* "zahmet", *yaruk* "ışık", *adruk* "ayrı, çeşit", *buyruk* "kumandan", *konuk* "misafir", *yazuk* "günah" vs.²⁹⁰; Kıp. *bitik* "yazı, kitap", *budak*, *egrik*, *elek*, *ırgak* "çengel", *ınak* "dost", *aćık*, *ayık*, *sasık*, *yíkik*, *yúluk* "tıraşlı", *sinuk*, *satuk* vs.²⁹¹; Çağ. *bölük* "bölüm", *karak* "göz", *tutaşturuk* "tutuşturtmaya yarayan odun parçası", *açuk*, *artuk*, *késük*, *sinuk*, *üzük* "kopmuş, parçalanmış ip", *yapuk* "örtülü" vs.²⁹²

Tarihî örnekleri bol olan bu ek, söz konusu lehçelerde de çok faaldir:

Tat.

<i>yötkérék</i>	"öksürük"	<i>tişék</i>	"delik, deşik"
<i>kirték</i>	"kertik, nişan"	<i>tökérék</i>	"tükürük"
<i>bülék</i>	"bölm"	<i>boyink</i>	"emir, buyruk"
<i>bastınk</i>	"ağırlık, tazyik"	<i>kunık</i>	"ince tabaka"
<i>yank</i>	"yanık"	<i>sızık</i>	"çizgi, hat"
<i>çérék</i>	"çürüntü, ağaç yeniği"	<i>ülék</i>	"ölü"
<i>yanık</i>	"yanık"	<i>vatık</i>	"kırk"
<i>özék</i>	"parça"	<i>köyék</i>	"yanık"
<i>katık</i>	"sütlü bir mamluk, kefir"	<i>kiçkirik</i>	"hakyńış" ²⁹³

²⁸⁸ KirgTG., 99. s.

²⁸⁹ ETG., 54.; 58. s.

²⁹⁰ Maytri-Dizin., 534. - 535. s.

²⁹¹ KıpTG., 39. - 41. s.

²⁹² ÇEK., 41. - 42. s.

²⁹³ TG., 261. - 262. s. (Burada, ekin ünlüyle biten kök ve gövdelerde -ik/-ek şeklinde ortaya çıkan ve sesini yardımcı ünsüz olarak aldığı kaydedilmiştir; fakat dilişim için pek normal olmayan bu durumdan ziyade, örneklerdeki fil isimlerinin mübalağa ifadesine de bakarak, bu -vik/-vök ekini gak/-gek ekine eş fonksiyonda, aynı bir ek olarak değerlendirmek daha yerinde olmalıdır. Buna rağmen, söz konusu -k/-k ekinin ömeklerinin, çoklukla, ünsüzle biten kök ve gövdelerden olması ise dikkat çekicidir.)

Kzk.	
tarak	"tarak"
kazık	"kazık"
tamzık	"kuru odun, çira"
sızık	"çizgi"
tilek	"dilek, istek"
ıskink	"ıslık"
bölik	"bölmə"
jañırak	"yankı"
öksik	"hiçkirk"
könk	"ihtişam, güzellik"
sanak	"hesap"
aşık	"açık"
suvık	"soğuk"
ozık	"başta giden, öndeği" ²⁹⁵

kürek	"kürek, bel"
tösek	"döşek"
karmak	"olta iğnesi, çengel"
surak	"soru, sual"
kolik	"davranış"
üskinik	"çok soğuk rüzgâr"
buynık	"emir, buyruk"
tüsünik	"fikir, düşünce"
küyük	"yanık"
jynak	"antoloji; külliyat"
jazık	"suç, kusur" ²⁹⁴
tunik	"şeffaf"
jank	"aydın, ışıklı"

Kırg.	
artık	"daha fazla"
teşik	"delik, deşik"
cabık	"kapalı"
kaçık	"uzak"
aynk	"bölmə, bölmə"
tank	"cimri, pintl"
büyuk	"buyrultu, emir"
ılık	"kanca"
salık	"vergi; haraç" ²⁹⁶
bakırk	"gümbürtü, bağırsı"
ışkırık	"ıç çekisi, ah etme"
ketik	"gedlik; kusur" ²⁹⁷
ank	"zayıf"
cirtik	"yırtık"
tunuk	"duru, şeffaf"
sınyk	"kabuğu soyulu"
tüzük	"düzgün, doğru"
basık	"gidiş, yürüyüş (at için)"
kazık	"kazık, kama"
iyık	"ıg"
tuşunük	"izah; kavram"
aykırık	"haykırış, bağırmış"
bışkıncı	"beygir aksırmazı"

Bu ek her üç lehçede de ortaktır; ünsüzle biten kök ve gövdelerde aldığı / / é (Tat. / / é) yardımcı ünlüsü, Kırg. için ilâveten u / ū de olabilir.

Yapısında bu eki bulunduran ve lehçelerin gramerlerinde -galak/-gelek (<-gala- "fiilden fiil yapma eki-devamlılık" -k) halindeki birikmiş şekli esas alınan ekin örneklerini de burada vermek uygun olacaktır: Tat. *düñelek*(?) "deve elması", oçkalak "uçar sincap", séngelek (?) "kız böceği", şuvgalak "patinaj alanı", taygalak "ince buz", katgalak "donmuş toprak", bıvgalak "ilmikli kapan"²⁹⁸; Kzk. uşkalak "havaî insan", saskalak "şاسkin", kozgalak "kimildanıp duran, telaşlı"²⁹⁹; Kırg. kuygölök "çabuk kızan, öfkelenen", şasikalak "telaşlı"³⁰⁰.

²⁹⁴ KKT, 155. s.

²⁹⁵ KKT, 177. s.

²⁹⁶ KırgTG, 100. s.

²⁹⁷ AKT, 82. - 83. s.

²⁹⁸ TG., 269. s. (Soru işaretli koyduğumuz örnekleri, sözlüklerimizden teyid edemedik.)

²⁹⁹ KKT, 181. s.

³⁰⁰ KırgTG, 129. s.

1.3.7. -ak / -ek

Yukarıda ele alınan -k/-k ekine nazaran, tarihi boyunca, daha az örneği olan bu eki de, bilhassa fiille ilgili nesne adı yapmak üzere kullanım alanında görüyoruz: ET. *bicek* "bıçak", *yapak* "kapak"³⁰¹; Çağ. *bölek* "bölüm, parça", *kések* "toplak veya kurumuş çamur parçası", *kötek* "sopa, dayak", *ölçek* "ölçek, ölçü àleti", *signak* "sıgnak"³⁰²; Kip. *bıçak*, *kışkirak* "bağırtı", *korkak*, *kuçak*, *ölçek*, *turak* "durak" vs.³⁰³ Ekin burada mukayese edilen lehçelerden de şu örneklerini verebiliriz:

Tat.

kunak	"konuk, misafir"	piçak	"bıçak"
çepekk	"tokmak"	yatak	"yatak"
tıyek	"tetik"	torak	"ev, ikametgâh"
bülek	"hediye" ³⁰⁴		

Kzk.

pışak	"bıçak"	tösek	"döşek"
korkak	"korkak"	kesek	"parça, bölüm" ³⁰⁵

Kırg.

konok	"misafir, konuk"	bıçak	"bıçak"
tösök	"döşek"	ötök	"dağ eteğindeki çukur"
turak	"ikamet yeri, durak"	catak	"yatak, gecelenecek yer" ³⁰⁶
möörök	"çok böğüren (siğir)"	şuudurak	"hişildayan" ³⁰⁷

Gördüğü gibi az örneği olan bu ekin -ak/-ek şekli her üç lehçede de ortaktır; ilâveten, sadece Kırg.'da dudak uyumuyla -ok/-ök şekilleri de vardır.

1.3.8. -gı / -gl

Bu ekin bugünkü fonksiyonu, filin gösterdiği harekete bağlı olarak nesne adları yapmakta yaygınlaşıırken, ET. devresinde var olan -gu/-gü şekli, her türlü fiille ilgili işlerin adlarını yapmakta da kullanılmıştır: *barğu* "varma", *bıçgu* "bıçkı", *bıçak*, *bolgu* "olma", *içgu* "içki", *ınmegü* "ınmeme", *ışlegü* "yapma, işleme", *kedgü* "elbise", *kurtulgú* "kurtulma", *sakingu* "düşünme", *tapingu* "tapınacak", *urungu* "muharip", *yatgu* "yatılacak" vs.³⁰⁸ Aynı ek, daha sonraki tarihî lehçelerde, ünsüz uyumuyla -gu/-gü, -ku/-kü şekillerinde devam etmiştir:

³⁰¹ Mayın-Dizin, 519. s.

³⁰² ÇEK, 41. - 42. s.

³⁰³ KipTG, 40. - 41. s.

³⁰⁴ TG., 262. s.

³⁰⁵ KKT, 155. - 177. s.

³⁰⁶ KırgTG, 100. s.

³⁰⁷ age., 129. s.

³⁰⁸ Mayın-Dizin, 527. - 528. s.

Çağ. *algu-bérgü* "alış veriş", *içkü*, *uyku*, *yargu* "karar"³⁰⁹; Kip. *bıçku*, *bilegү*, *bitki*, *kaşagu*, *keskü*, *kılgı* "ahlak", *namazlagu*, *sevgü*, *silgү*, *ütürgү* "matkap" vs.³¹⁰

Burada değerlendirdiğimiz bugünkü lehçelerde ise, bu ekin, fiillerden, ilgili oldukları nesne veya âlet adlarını yapma fonksiyonıyla karşımıza çıktığını görüyoruz. Tespit edilen örnekler şunlardır:

Tat.

<i>toyğu</i>	"duyu, his"	<i>kölké</i>	"komedi, gülme"
<i>cabırktı</i>	"döküntü"	<i>yarağı</i>	"embriyo, cenin"
<i>eçétké</i>	"maya"	<i>çabışķı</i>	"koşu atı"
<i>kaçka</i>	"kaçak, firarı"	<i>piçķı</i>	"testere"
<i>çenéçeké</i>	"çatal"	<i>çapķı</i>	"çapa"
<i>séberké</i>	"süpürge"	<i>çalǵı</i>	"tırpan"
<i>kıyergé</i>	"gergef, kasnak"	<i>soski</i>	"kürek"
<i>ışkı</i>	"rende"	<i>sözgé</i>	"elek"
<i>oyışkı</i>	"maya"	<i>tingi</i>	"sükunet"
<i>éçké</i>	"alkolizm, ayyaşlık"	<i>sölgé</i>	"havlu"
<i>karaçkı</i>	"korkuluk"	<i>birgi</i>	"boru, borazan"
<i>sibızgı</i>	"düdük" ³¹¹		

Kzk.

<i>burgı</i>	"matkap"	<i>şalǵı</i>	"tırpan"
<i>sıprıgı</i>	"süpürge"	<i>şanışķı</i>	"uç çatallı balık avlama sinqı"
<i>süzgி</i>	"süzgeç"	<i>kırkı</i>	"ağaç rendesi"
<i>tepkı</i>	"tekme"	<i>kondırı</i>	"mekanizma, cihaz"
<i>aşılık</i>	"maya"	<i>uyıtkı</i>	"ayran mayası"
<i>tamızğı</i>	"damla"	<i>jamılğı</i>	"örtü"
<i>şapkı</i>	"testere";	<i>buralı</i>	"başı boş köpek"
<i>oralğı</i>	"set, bent, baraj"	<i>jynakı</i>	"derli toplu"
<i>küldirgi</i>	"komik, eğlenceli" ³¹²		

Kırıg.

<i>şıprıgı</i>	"süpürge"	<i>sapırgı</i>	"harman savurma âleti, yaba"
<i>süzgü</i>	"sık dişli tarak"	<i>sıdrıgı</i>	"sırım veya kayış kesme âleti"
<i>iygı</i>	"tarak, kaşık yapma keskisi"	<i>taralǵı</i>	"üzengi kayışı"
<i>kargı</i>	"tasma"	<i>çalǵı</i>	"tırpan"
<i>temingi</i>	"üzengi kayışının alt kısmı"	<i>mingı</i>	"iş hayvanı, binek"
<i>çibırkı</i>	"ince kirbaç"	<i>tamızğı</i>	"damllık"
<i>çaçıratı</i>	"hindiba bitkisi"	<i>ırıtkı</i>	"kargaşalık"
<i>açılık</i>	"maya"	<i>uyutku</i>	"yoğurt mayası"
<i>aşatı</i>	"deri mayası"	<i>sasıtkı</i>	"bozuk yumurta" ³¹³

309 ÇEK., 38. s.

310 KipTG., 38. s.

311 TG., 263. - 264. s.

312 KKT., 154.; 180. s.

313 KrTG., 102. s.

Bu ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına giren -gi/-gi; -ku/-ki şekilleri her üç lehçede ortaktır; Tat.'da tabii olarak ön damak ünlüleri -gé, -ké şeklinde yer alır. Bunun yanında, Kırıg.'da beklentiği üzere, yuvarlak ünlü -gu/-gü; -ku/-kü şekilleri de mevcuttur.

Aynı ekin dönüşlü fil gövdelerinden yaptığı isimler de vardır; ancak burada Kzk. ve Kırıg. örneklerdeki dönüşülük ekinin, bu duruma mahsus olarak genizlediği görülür, bu örnekleri de aşağıda kaydediyoruz:

Tat.

<i>batıñki</i>	"ičbükey, obruk"	<i>yatıñki</i>	"eğik"
<i>basıñki</i>	"yavaş, sessiz, durgun"	<i>ceyénké</i>	"yassı, yayvan"
<i>kýyerénké</i>	"yoğun, gergin"	<i>töşénké</i>	"normalin altında, düşük"

Kzk.

<i>jatıñki</i>	"düz, yassı"	<i>salrıbrañki</i>	"yípranık"
<i>şigırñki</i>	"çıkıntı"	<i>kötérñki</i>	"yüksekçe, yukarıdaki"
<i>basıñki</i>	"baş, dominant"	<i>kamıgiñki</i>	"üzüntülü, üzücü"
<i>şaşırıñki</i>	"şaszın"	<i>kebiñki</i>	"kurumuş, kuru"
<i>biturañki</i>	"dağınık" ³¹⁵		

Kırıg.

<i>ilberiñki</i>	"söz dinleyen; hizmete hazır"	<i>keketiñki</i>	"hakaretamız, incitici"
<i>süzünkü(köz)</i>	"umut vererek göz kırpma"	<i>salıñki</i>	"hafif sarkık"
<i>azıñki</i>	"zayıf, solgun"	<i>ürpöyüñkü</i>	"kızgın, hırslı, horozlanmış"
<i>cutañki</i>	"aç, açılıktan bitap düşmüş"	<i>kölçöyüñkü</i>	"biçimsiz, biraz kaba"
<i>aganñki</i>	"beyazımsı"	<i>karanñki</i>	"hafifçe kararmış" ³¹⁶

Yine bu -gi/-gi ekinin üzerine -lik/-lik ve -li/-li eklerinin getirilmesiyle bazı vasif adları da yapılmıştır: Kzk. *jetkılıkçı* "yeterli, bol", *turgılıkçı* "istikrarlı, bir kararda duran", *tiñgilikçi* "işine bağlı, sakin, sebatkar" vs.³¹⁷

1.3.9. -giç / -giç

Filin ilgili olduğu nesne ve özellikle âlet isimleri yapmakta kullanılan bu ekin ET. devresinde örneği yoktur; ancak daha sonra Çağ. ve Kip. 'da, bazı nesne adlarında gördüğümüz -guç/-güç şeklinin en eski şekil olduğu ve -guç < -guç-çı şeklinde geldiği tespit edilebilir: Çağ. *çatlaguç* "sakız", *örögç* "atın yelesini örmek için kullanılan tarak", *saraguç* "sarık", *süzgütç* "süzgeç, temizleyici", *titreguç* "başlık, sorguç", *yelpiguç* "yelpaze"³¹⁸; Kip. *olturgyuç*

314 TG., 362. s.

315 KKT., 177. s.

316 KırıgTG., 128. s.

317 KKT., 181. s.

318 ÇEK., 39. s.

"oturulacak yer, sıra, koltuk", *tepküç* "mahmuz", *açkuç* "anahtar", *bıçkuç* "terzi makası", *yülüğüç* "traş bıçağı", *baskıç* "pabuç" *kaskıç* "kazma", *yapkıç* "kapak, örtü" vs.³¹⁹ Örneklerde görüldüğü gibi, daha Kip. 'da -*giç/-giç* şeklinde ünlüleri daralan ek, bugünkü lehçelerde şu örneklerde olduğu gibi kullanılmaktadır:

Tat.			
<i>şartlatkiç</i>	"tapa"	<i>bolgatkiç</i>	"kanıştırıcı âlet"
<i>vaklagiç</i>	"kırma makinası, konkasör"	<i>çapkıç</i>	"orak makinası"
<i>sözgēç</i>	"süzgeç"	<i>tişkēç</i>	"matkap"
<i>yōzgēç</i>	"yüzgeç, balık kanadı"	<i>çagıldırgıç</i>	"yansıtıcı, reflektör"
<i>kirgic</i>	"rende"	<i>çeçkēç</i>	"mibzer, ekme makinası"
<i>cilgergēç</i>	"kalbur makinası"	<i>bulgēç</i>	"dağıticı, distribütör"
<i>oçkıç</i>	"uçak"	<i>eçétkēç</i>	"maya"
<i>temlekéç</i>	"baharat"	<i>bélgéç</i>	"uzman"
<i>yırtkıç</i>	"vahşi, yırtıcı hayvan"	<i>kortkacıç</i>	"ekine zararlı böcek"
<i>yasagiç</i>	"kelime yapım eki"	<i>térkegēç</i>	"bağlaç (gram.)"
<i>törlendérgēç</i>	"kelime çekim eki" ³²⁰		
Kzk.			
<i>sıprıç</i>	"süpürge"	<i>süzgiç</i>	"süzgeç"
<i>tutkaç</i>	"tutacak"	<i>baskıç</i>	"basamak"
<i>eskertkiç</i>	"âbide, anıt"	<i>bilgiç</i>	"bilgili, allâme, usta"
<i>oñığış</i>	"solmaya yatkın"	<i>sezgiç</i>	"hassas, sezgin"
<i>küldirgiç</i>	"komedyen, palyaço; komik"	<i>tapkaç</i>	"birinin aklındaki bilen"
<i>sengiç</i>	"her şeye inanan, toy"	<i>boljagiç</i>	"kâhin"
<i>söylegiç</i>	"çok konuşan, konuşan"	<i>renjiç</i>	"alingan;keyifsiz,karamsar"
<i>baykagiç</i>	"ileriyi gören, kâhin"	<i>aşulangiç</i>	"öfkeli, kızgın" ³²¹
Kırg.			
<i>süzgüç</i>	"sık dişli tarak; tuzak, ağı"	<i>çalgiç</i>	"sıkıştırma ipi"
<i>baskıç</i>	"basamak; merdiven"	<i>açkıç</i>	"anahtar"
<i>kuurguç</i>	"kavurma değneği, kepçe"	<i>kılcuuguç</i>	"bulaşık yıkama kılı"
<i>tegirgiç</i>	"çadır içini çeviren kılım"	<i>tutkuç</i>	"kulüp, sap"
<i>tepkıç</i>	"basamak; merdiven"	<i>tüpkuç</i>	"sacayağı"
<i>baştalgiç</i>	"ilk; ilkokul"	<i>cırkıç</i>	"yırtıcı hyvan"
<i>atkıç</i>	"iyi nişancı"	<i>tuñguç</i>	"ilk çocuk"
<i>sezgiç</i>	"kavrayışlı, anlayışlı"	<i>cazgiç</i>	"yazıcı, bol yazan"
<i>bilgiç</i>	"haberdar, bilgiç; rehber" ³²²		

Bu ekin -*giç/-giç* -*kiç/-kiç* varyantları her üç lehçede denktir; Tat.'da ön damak ünlüleri türler olarak -*geç*, -*kéç* şekilleri vardır. Ayrıca Kzk. -ç > -ş değişimi

sonunda, ek de Kzk. -*giç/-giç*; -*kiç/-kiç* şeklini almıştır. Bunların yanında, Kırq. dudak uyumu sonunda, ilâve olarak yuvarlak ünlü -*guç/-güç*; -*kuç/-küç* varyantları da bulunur.

Burada görüldüğü gibi, -*giç/-giç* eki, sadece nesne adları yapmakla sınırlı değildir; *bilgiç*, *yırtkıç*, *sezgiç*, *söylegiç*, *aculangiç*, *yazgiç* vs. örneklerde, ekin tarihî temeli olan -*gu-cı* şeklindeki -*çı* ekinin fonksiyonu ağır basmaktadır ve fail ismine, bir arttırma, fazlalaştırma ifadesi kattığı anlaşılmaktadır (krş. -*vçı* : Partisipler).

Burada incelediğimiz ekin, söz konusu lehçelerdeki bazı örneklerde -*gaç/-geç* şeklindeki eski bir varyantı da görülmektedir; Tat. *sébérkeç* "süpürge", *totkaç* "sap, tutacak", *kapkaç* "kapak" vs.³²³ Tarihi boyunca -*giç/-giç* ekiyle yan yana yaşayan bu ekin, eski devirlerden de bazı örnekleri tespit edilmiştir; Kip. *agingaç* "merdiven", *kısgaç* "kıskaç", *yengeç*, *olturgaç* "oturulacak yer, sıra, koltuk", *tepkeç* "mahmuz" vs.³²⁴

1.3.10. -ç

Fillerin, daha ziyade dönüslü gövdelerine eklenerken, fazlalık, aşırılık ifade eden veya fillin sonunda ortaya çıkan hali bildiren isimler yapar. ET. devresinden beri, özellikle dönüslü gövdelerden yapılmış örneklerde, bu eki -ç veya muhtemelen, daha eski hali olan -*çu/-çü* şeklinde görüyoruz; ET. *ögürünç* ~ *ögürünçü* "sevinç", *tegzinç* "tomar, bölüm", *abinet* "teselli, avunma", *alkinçu* ~ *öd* "ölüm saatı", *bulunç-suz* ~ *bulunuç-suz* "bulunamaz", *inanç* ~ *inançu* "inanç", *ırınç* "sefaleti" ~ *ırınçu* "suç, günah", *kırgünç* "inanç, iman"³²⁵. Aynı ek, sonraki edebî lehçelerde de görülür; Çağ. *ökünç* "pişmanlık, nedamet", *kılınç* "fiil, davranış", *korkunç* "korku, endişe", *sagınç* "düşünce, likir, hayatı", *seyvünç* "sevinç, neşe", *sökünç* "azar, kinama", *tinç* "sakin, sessiz", *ürkünç* "ürküntü"³²⁶; Kip. *beyinç* "sevinç", *inanç* "inanç", *küvenç* "sevinç, ferahlık", *kovanç* "sevinç", *ödünç* "ödünç", *ögünç* "medih, övgü", *sagınç* "düşünce", *umunç* "ümit, temenni" vs.³²⁷ Bu ek, söz konusu edilen lehçelerde şu örneklerde yaşamaktadır:

Tat.			
<i>layaniç</i>	"destek, payanda"	<i>ükénéç</i>	"pişmanlık; üzüntü"
<i>söyénec</i>	"sevinç"	<i>yuvaniç</i>	"teselli, avunma"
<i>köyénec</i>	"aci, keder" ³²⁸		

³²³ TG., 292. - 293. s.

³²⁴ KipTG., 37. s.

³²⁵ ETG., 54. s.

³²⁶ ÇEK., 41. s.

³²⁷ KipTG., 35. s.

³²⁸ TG., 265. s.

³¹⁹ KipTG., 37. s.

³²⁰ TG., 258. s.

³²¹ KKT., 155.; 178. s.

³²² KırqTG., 101.; 128. s.

Kzk.			
kuvanış	"sevinç, kıvanç"	ökinış	"pişmanlık, üzüntü"
süyiniş	"sevinç"	jubanış	"teselli"
kızganış	"kıskanma"	küyiniş	"istrap, keder"
sagınış	"hatırlama, yad etme" ³²⁹		

Kırg.			
süyünç	"sevinç"	sagınıç	"hasret"
küyünç	"tasa, keder"	kubanıç	"kıvanç, sevinç"
ökünç	"pişmanlık"	ayanıç	"merhamet, acıma"
korkunuç	"korku, tehlike"	bulganiç	"bayağı, çırkin" ³³⁰

Bu örneklerde görülen ekin -ç şekli her üç lehçede denktir; yegâne fark, Kzk.'daki -ç > -ş değişmesidir. Zaten az sayıda örneği olan ekin, daima dönüşlü gövdelerle sınırlandığı görülmektedir. Bunlara ilâve olarak, ET.'den beri söz sonunda normal olan -nç çift ünsüzü, söz konusu yeni lehçelerde terk edilmiş ve ünsüz olan diğer eklerdeki gibi yardımcı ünlü almıştır. Bu yardımcı ünlü Tat. ve Kzk.'da dar (ı, ī) iken Kırg.'da ilâveten yuvarlak ünlü (u, ü) de olabilir.

1.3.11. -çak / -çek

Fıilden, nesne adları veya fazlalık ifade eden vasif adları yapan bu ekin, eski devirlerde örnekleri pek azdır: Kip. emçek ~ imçek "göğüs", erinçek ~ irinçek "tembel"³³¹; Çağ. avunçak "teselli, yardım, avuntu", bürünçek "örtü, yaşamak", émçek "meme, emzik", silkinçek "tilsim, büyüm, uğur", tayançak "dinlenme yeri, sedir", tûfürçek "tükürük", yasançak "gösteriş meraklısı, zuppe", yaştançak "dinlenme yeri, sedir" vs.³³²

Burada mukayese ettiğimiz lehçelerde de kullanımı sınırlı olan ekin şu örneklerini tespit ediyoruz:

Tat.			
imcek	"göğüs, meme"	kimérçek	"kıkırdak"
borçak	"bezelye"	çapçak	"üstü açık fırçı"
tegerçek	"çark, tekerlek" ³³³		

Kzk.			
emşek	"meme, göğüs"	bölşek	"bölüm, kısım"
erinşek	"tembel, üşengeç"	suranşak	"hep bir şey isteyen kimse"
maktanşak	"hep övünen, mütekebbir"	aşulanşak	"öfkeye kapılan, kızgın"
ayanşak	"çekingen"	unnşak	"kavgacı"
jashanşak	"mahcup, utangaç"	erinşek	"tembel, üşenik"
tartınşak	"çekingen"	kızganşak	"kışkanç"
korganşak	"çekingen, örkek" ³³⁴		

Kırg.			
bölçök	"parçacık"	tañılçak	"bağ, deste"
kemirçek	"kıkırdak"	çemirçek	"kıkırdak"
bagalçak	"at tımağıüstündeki boğum"	beybelçek	"ayak parmağı boğumu"
kuymulçak	"kuyruk sokumu"	sogonçok	"topuk, pence"
könçök	"kulak memesi";	casançaaak	"süslü, süse meraklı"
unutçaak	"unutkan"	adaşçaak	"hep yanılan, şaşkin"
uruşçaak	"kavgacı"	tinççaak	"çalışkan, gayretli" ³³⁵
taanınçaak	"alingan, çabuk danılan"	maktançaak	"övüğen"
kızgançaak	"kışkanç"	erinçeaak	"üşengen" ³³⁶

Bu ekin -çak/-çek şekli her üç lehçede denktir; Kzk. -ç > -ş değişmesi sonunda Kzk. varyanti -şak/-şek olmuştur. Kırg.'da yuvarlak ünlü -çok/-çök şekilleri de ilâveten vardır. Bunların yanı sıra, ekin fazlalık ifade eden vasif adları yaptığı Kırg. örneklerde, ünlüsunun vurgu dolayısıyla uzadığı da görülmektedir (krş. Kırg. bölçök; fakat Kırg. erinçeek ~ Kzk. erinşek).

1.3.12. -gak / -gek

Fıillerden, düşkünlük, fazlalık ifade eden vasif adları yapan bu ekin eski örnekleri azdır: Kip. batkak "batak", bezgek "düşük hararet", isırgak "küpe", kaçakak "kaçak", kuskak "kusulmuş şey, kusmuk", taygak "kaygan yer"³³⁷; Çağ. aygak "konuşkan", batkak "bataklık, batak", kaçakak "kaçak, firarî" vs.³³⁸ Bu ekin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde görülen örnekleri sunlardır:

Tat.			
batkak	"çamur"	çumgak	"dalgaç kuşu"
oçkak	"uçan bitki tohumu, polen"	tibéşkek	"tepici hayvan"
sözgek	"tosma âdetli olan hayvan"	örkek	"ürkek"
élgek	"ilmik"	ışkek	"kürek"
törgek	"paket"	bizgek	"sitma" ³³⁹

329 KKT., 155. s.

330 KırgTG., 104. s.

331 KipTG., 36. s.

332 ÇEK., 37. s.

333 TG., 279. s.

334 KKT., 158.; 178. s.

335 KırgTG., 105.; 129. s.

336 AKT., 100. s.

337 KipTG., 37. s.

338 ÇEK., 38. s.

339 TG., 271. s.

Kzk.		toñgak	"soğuğa dayanıksız"
askak	"mağrur, kibrili"	oñgak	"solmağa meyilli, soluk"
jabiskak	"yapışkan"	mayskak	"mayışık, yumuşak"
taygak	"kayan"	unskak	"kavgacı, dövüşken" ³⁴⁰
katkak	"soğuktan donmuş katı yer"		
Kırg.			
opkok	"obur, doymaz"	ilgek	"çengel"
çançkak	"sancı"	taygak	"kayan, ayak kaydırıcı"
tutkak	"sinirlilik, asabyet"	aygak	"jurnalçı, muhbir"
sorgok	"obur"	baskak	"çukur, oyuk"
cılbişkak	"alacalı, dalgalı"	şibrigak	"hışıldayan, sepeleyen"
tepkek	"kopuzum köprüsü" ³⁴¹		

Bu ekin ünsüz uyumlarına da giren -gak/-gek; -kak/-kek şekilleri her üç lehçede de ortaktır; Kırg.'da ilâveten yuvarlak ünlü -gok/-gök; -kok/-kök varyantları da vardır.

1.3.13. -di / -di

Fıillerin bilhassa dönüşlü gövdelerinden hareketin oluşunu bildiren veya bununla ilgili nesne adları yapan bu ek, eski devirlerde birkaç örnekte görülmektedir: Kip. *karaldo* "karaltı", övdü "medih, övgü", *sindi* "makas", yuyundu "yıkılmış kirli su"³⁴². Bugünkü lehçelerde ise biraz daha genişlemiş kullanımıyla tesbit edilmektedir:

Tat.		unnti	"anızlı tarla"
<i>siginti</i>	"sıkılma, sıkma"	<i>yuvıntı</i>	"buluşık suyu"
<i>yinni</i>	"yarık, çukur"	<i>kisenté</i>	"kesinti, kirpinti"
<i>kimndi</i>	"kazıntı"	<i>çigıntı</i>	"çıkıntı, kabartı"
<i>üsénté</i>	"filiz"	<i>agıntı</i>	"akım, cereyan"
<i>ürénté</i>	"fide"	<i>körénté</i>	"çöplük, süprüntülük"
<i>çabındi</i>	"ot biçme"	<i>aşandi</i>	"yemek, gıda"
<i>sörénté</i>	"sürme yeri, tarla"	<i>asrandı</i>	"yetişirme, şakırt" ³⁴³
<i>kuvıntı</i>	"sürgün, menfada olan"		
Kzk.			
<i>juvındı</i>	"köpek aşısı, yal"	<i>şayındı</i>	"buluşık suyu"
<i>sipirndı</i>	"süprüntü"	<i>ügındı</i>	"posa, tılaş"
<i>sarkındı</i>	"kalıntı yemek"	<i>kontındı</i>	"netice"
<i>asirandı</i>	"evlatlık"	<i>kurındı</i>	"toplam, birleşim"

³⁴⁰ KKT., 179. s.

³⁴¹ KırgTG., 99. s.

³⁴² KipTG., 36. s.

³⁴³ TG., 266. s.

<i>tuvındı</i>	"eser"	<i>jirındı</i>	"yetişkin, tecrübeli"
<i>agındı</i>	"hızlı, süratli" ³⁴⁴		
Kırg.			
<i>cugundi</i>	"yapışkan şey"	<i>çamındı</i>	"yonga"
<i>sarkındı</i>	"bir mayı kalıntısı"	<i>şirendı</i>	"sertleşmiş kar yiğini"
<i>urındı</i>	"harabe"	<i>urundı</i>	"ezileyet, vurma"
<i>çigindi</i>	"ihracat; satılık hayvan"	<i>çabındı</i>	"çayır"
<i>çaçındı</i>	"dağınık, saçılı halde yer"	<i>asirandı</i>	"evlatlık"
<i>tülöndü</i>	"dökülmüş tüy"	<i>taştındı</i>	"döküntü, süprüntü"
<i>karandı</i>	"bir beklenile bakma"	<i>bölnündı</i>	"parça, kısım"
<i>kirandı</i>	"yabancı aileye katılan kişi"	<i>kurandı</i>	"çok parçadan mürekkep"
<i>ileendı</i>	"sünepe; pis" ³⁴⁵		

Dönüşlü fiil gövdelerine getirilen bu ekin varyantları her üç lehçede denktir: Yalnız Tat.'da tonsuz -ti/-té şekli hakim olurken, Kzk. ve Kırg.'da eski tonlu şekle yakın olarak -di/-di şekli vardır; Kırg. yuvarlak ünlü -du/-dü şekilleri de ilâveten mevcuttur.

1.3.14. -gin / -gin

Bu ek, fiillerden büyültme, aşırılık mânâsı olan isimler yapar ve esasen, örnekleri tek heceli fiil köklerindendir.³⁴⁶ ET. *tirgin* "topluluk", *tezkin* "kaçan"³⁴⁷, *satığın* "satın"³⁴⁸ gibi pek az örnekte "fail ismi" yapan bu eki, bu devreyi takip eden lehçelerde de aynı fonksiyonda görüyoruz: Kip. *sepküñ* "yağmur, serpinti", *solukın* "soluyan, nefes alan", *taşkin* "taşkin su", *tutkun* "esir", *yarkın* "parlaklık; şimşek; ışık"³⁴⁹; Çağ. *azgun* "yolunu kaybetmiş, azgin", *çapgun* "akın, çapul", *kovgun* "kovalama, takip", *ötgün* "geçmiş, geçen", *taşgun* "döpdolu, taşkin", *tutkun* "tutsak, esir", *yutgun* "burgaç, girdap" vs.³⁵⁰ Bu ek için, söz konusu edilen bugünkü lehçelerden şu örnekler verilebilir:

Tat.			
<i>kaçkin</i>	"kaçak, firarı"	<i>kuvgin</i>	"ulak, haberçi"
<i>kılğén</i>	"göçmen, garip"	<i>kırğın</i>	"salgın, epidemi"
<i>baskın</i>	"baskın, akın"	<i>taşkin</i>	"taşkin, taşıma"
<i>yangın</i>	"yangın"	<i>kürgén</i>	"kız görme âdeti"
<i>kapkin</i>	"kapan, tuzak"	<i>sörgén</i>	"sürgün"
<i>çeçkén</i>	"tohumdan yetişirme bitki" ³⁵¹		

³⁴⁴ KKT., 155.; 177. s.

³⁴⁵ KırgTG., 98. s.

³⁴⁶ TDB., 189. s.

³⁴⁷ Ş. Tekin, Eski Türkçe, 85. s.

³⁴⁸ Maytn-Dizin., 456. s.

³⁴⁹ KipTG., 41. s.

³⁵⁰ ÇEK., 39. s.

³⁵¹ TG., 273. s.

Kzk.	
küvgin	"kovalama, takibat"
boskin	"göçmen sürgün halk"
tutkan	"esir, tutsak"
uşkan	"kivicim"
turgın	"bir yerde mekan tutan kişi"
kirgin	"büyük kavga; iyim"

kaşkan	"kaçak adam"
şapkin	"akın; savunma dövüşü"
joykin	"tehlikeli, tahrirkâr"
taskin	"taşkin, sel"
köşkin	"heyelan,toprak kayması"
şalgın	"gür çayır" ³⁵²

Kırg.	
kaçkin	"kaçak"
solgun	"gevşek"
urgun	"çok"
ötkün	"çabuk geçen yağmur"
elkin	"tek, eşi olmayan"
çaçkin	"dağınık, saçılı"
azgin	"yolunu şaşırın"
törkün	"zevcenin akrabaları"
tutkun	"esirlik; esir"
kuugun	"sürgün"
keskin	"keskin"
kezgin	"seyahat"
ketkin	"kaçak, kaçkin"
azgin	"sapkin, yolunu şaşırın" ³⁵³

Bu ekin, ünsüz uyumuna da giren -gin/-gin; -kin/-kin şekilleri her üç lehçede ortaktır; tek istisna, Tat.'daki ön damak ünlülü türlerde -gén, -kén şekilleridir. Bunun yanı sıra Krg.'da ilâveten -gun/-gün; -kun/-kün şekilleri de vardır.

Ayrıca, bu ek kadar faal olmamakla beraber, aynı fonksiyonda olan ve şekilce de buna denk Krg. -gan/-gen ~ Kzk. -agan/-egen eki de vardır (Tat.'da sadece yat-agan "evde oturmayı seven" örneğinde tespit edilmiştir³⁵⁴). Bu ekin örneklerini de -gin/-gin ekiyle aynı yere dahil etmemi uygun gördük; Kzk. kabagan "ışırın köpek", süzeğen "boynuz vuran, toslama âdeti olan hayvan", kaşagan "firarı, kaçak", beregen "cömert, ell açık", köregen "ileriyi gören, sezgili, hassas"³⁵⁵; Krg. çagılgan "şimşek; yıldırım", köbürgön "yabanı sarımsak", tuugan "hisim, akraba", tuuşkan "akraba"³⁵⁶.

1.3.15. -n

Fıillerin oluşturduğu veya yapılışıyla ilgili isimler, kavram adları tureten bu ekin, ET. devresinden beri, dil tarihimize boyunca, az da olsa örnekleri

görlülmüştür: ET. tütün "duman", tırın "kalabalık,cemaat", tüğün "düğüm", yalın "alev, meşale"³⁵⁷, esin "yel, rüzgar", tolun "mükemmel, tam", yakın, yarın "şafak, gün ağarması"³⁵⁸; Çağ. bütün, çakan "ışık, parlıtı", ékin, kişen "bukağı, tuşak, ayak bağı", kalın "sayısız, çok; kalın", koşun "tabur, bólük, ordu", kozgalan "isyan, baş kaldırma, kargaşa", tiken "diken", tolun "dolu; tam, bütün", tüğün "düğüm", tütün "tütün, duman", yağın "yağmur", yalın "alev", yığın "yığın, öbek"³⁵⁹; Kip. biçin "biçme, ekin biçilmesi", çıkin "çikin", ekin, kelin "gelin", tıkin "lokma", tütün, yığın³⁶⁰.

Bu ekin burada ele aldığımız bugünkü Kipçak lehçelerinde bulunan örnekleri sunlardır:

Tat.			
igén	"egin	érén	"ırın"
cıgn	"masraf"	cıgn	"toplantı"
tégén	"dikiş, dikim"	yavin	"yağmur"
çabin	"çayırlı, otlaklı"	kılén	"gelin"
tibén	"atların, kişiñ kar altında kalan	otlan tepe	tepe araması" ³⁶¹

Kzk.			
boran	"boran, kar fırtınası"	kelin	"gelin"
kuyin	"sert rüzgâr"	jyin	"büyük toplantı, meclis"
tolkin	"dalga"	agın	"akış, akıntı"
javin	"yağmur, yağış"	serpin	"gayret, güç"
maktan	"övünme, övünç"	savin	"süt veren hayvan"
şigin	"masraf"	jasinn	"gizli"
egin	"egin"	korgan	"kale, kurgan"
jugin	"tabakta yemek kalıntısı"	julin	"omurilik"
tigin	"tapa, tıkaç"	tütin	"duman, tütün" ³⁶²

Kırg.			
san	"sayı"	caan	"yağmur"
egin	"egin"	agın	"akım, akış"
kişen	"köstek, bukağı"	ürkün	"telaş, panik"
koşunun	"asker, ordu"	aşsun	"fazla, aşkin"
kışünün	"sükün, rahatlık halı"	tepsőörün	"ayak altı, çokgezilen yer"
celpírüün	"yelpaze"	ceksöörün	"menfur, nefret verici" ³⁶³

³⁵⁷ ETG., 54. s.

³⁵⁸ Maytn-Dizin., 563. s.

³⁵⁹ ÇEK., 40. - 41. s.

³⁶⁰ KipTG., 43. s.

³⁶¹ TG., 274. s.

³⁶² KKT., 157. - 158. s.

³⁶³ KrgTG., 96. s.

Bu ekin, her üç lehçede de -n şekliyle ortak olduğu görülüyor; fakat Kirg.'da, belki, muhtemel bir eş seslilikten kaçmak üzere, ekin yardımcı ünlüsünde bir uzama da olmaktadır. Bunun yanı sıra ekin -an/-en şeklinde görüldüğü örnekler de vardır: Tat. *péçen* "kuru ot; saman, yem"³⁶⁴; Kirg. *kiraan* "çevik, kapkin (kuş, kedi vs. için)", *bulaan* "kargasalık; yağma", *cigaan* "tanınmış, mümtaz", *cigaan* "akarsuyun kıvrıldığı başka yatağa aktığı yer", *şileen* "şölen"³⁶⁵.

1.3.16. -miş / -miş

Bu ek, ET. devresinden beri ve bilhassa Batı Türkçesinde çok kullanılmış bir partisip eki olmasına rağmen, burada söz konusu olan bugünkü lehçelerde, bir fiilden isim yapma eki halindedir:

Tat.		tormış	"hayat"
<i>luvmış</i>	"doğma, doğuş"	<i>uzmış</i>	"geçiş, geçme"
<i>ukımış</i>	"tahsil, öğretim"	<i>sanamış</i>	"oyunlardaki sayılaşma"
<i>címəş</i>	"meyve, yemiş"	<i>kankmış</i>	"kuyruğu kırılan tay"
<i>sinamış</i>	"belirti, iz"		
<i>çukınımış</i>	"Hristiyan olan kimse" ³⁶⁶		

Kzk.		kılmış	"suç; ahlaksızca davranış"
<i>taramış</i>	"kas, lif"	<i>jazmıs</i>	"kader, yazgı"
<i>bolmıs</i>	"varlık, mevcudiyet"		
<i>turmıs</i>	"hayat, yaşama" ³⁶⁷		

Kırg.		bolmuş	"oluş"
<i>turmuş</i>	"hayat, yaşayış"	<i>körmüş</i>	"yenilik, yeni şey"
<i>kılımış</i>	"cinayet"	<i>tuşamış</i>	"bukağı"
<i>cazmış</i>	"kader, yazgı"	<i>kıdirmış</i>	"gezgin, geçici işçi" ³⁶⁸
<i>taramış</i>	"adelenin ucu"		

Bu ekin -miş/-miş şekli her üç lehçede denktir; Tat.'da ön damak ünlülü tür olarak -més bulunur; Kzk.'da tipik -ş > -s değişmesiyle ek -mıs/-mis olmuştur; fakat -miş > -bis (jazbis vs.) ünsüz uyumu yoktur, bu da ekin zayıflığına bir işaret olmalıdır. Bunun yanı sıra Kirg. -muş/-müş şekillerinin de ilâveten bulunması, bu denklikteki farkları meydana getirmektedir.

1.3.17. -anak / -enek

Dilimizde, eskiden beri, pek az kullanılan bu ekin, söz konusu lehçelerde de kullanımı çok düşüktür. Görülen örnekler fail ismi halindedir: Tat. *oçanak* "uçucu, uçan"³⁶⁹; Kzk. *suganak* "arsız, gözü aç", *şukanak* "pek derin olmayan çukur, laka", *şiganak* "su kanalı (Süveyş gibi)"³⁷⁰; Kirg. *kabanak* "isırgan, dalayan köpek", *süzönök* "tos vuran, tosucusu hayvan", *tebenek* "tepme huyu olan hayvan", *kaçanak* "hep kaçmayı âdet edinen at" vs.³⁷¹

1.3.18. -alak / -elek

Yine pek az kullanılan bu ek de fail ismi veya vasif adı olan birkaç örnekle sınırlıdır: Tat. *köyelek* "boş yere endişelenen, huzursuz kimse", *aldalak* "yalancı, aldatma temayülü olan kişi", *şatalak* "afacan, şaklaban"³⁷²; Kzk. *eňkelek* "büyüklerken giden kişi", *kaňgalak* "arabanın öndeeki motor kolu", *bultalak* "dolambaçı yol", *şıjalak* "kızın ateşe şıçıldayan"³⁷³; Kirg. *bışalak* "soluk, açık", *eselek* "ahmak, budala", *catalak* "bir nevi at hastalığı", *sugalak* "haris; obur", *kumalak* "yuvarlak", *şaپalak* "el çırpması, alkışlama"³⁷⁴.

1.3.19. -t

Fillerden nesne veya kavram adları yapan bu ek, eskiden beri pek az kullanılmıştır: ET. *sıgıt(çı)* "ağlayıcı, yaşı", *adırt* "fark, ayırma", *boşgut* "ögüt", *urunt* "kavga", art "geçit"³⁷⁵, *batut* "gizli", *ölüt(çı)* "cellat", *yaşut* "gizli"³⁷⁶; Kip. *keçüt* "geçit", *ögüt*, *ölet* "insanların ölümü", *kart* "ihtiyar"³⁷⁷; Çağ. *kéçit* "geçit", *ölet* "hayvan hastalığı", *kurut* "peynir", *unut* "unutuş, unutma", *uyat* "utanç", *yort* "yol"³⁷⁸.

Bugünkü lehçelerde de -t veya -at/-et (Kirg. *ilâveten*-ot/-öt) şeklinde görülen bu arkaik ekin şu örnekleri vardır: Tat. *savıt* "kap, kapkacak", *küçet* "fide", *ület* "kırım", *kiran*", *sıgıt* "ağlayış" (krş. *sıkma* "ağlama")³⁷⁹; Kzk. *böget* "su bendi, set", *sarkıt* "misafirden kalan yemek, kalıntı", *ırkit* "sütün yağı alındıktan sonra kalan sıvı", *kıyat* "dünürlerde verilen hadiye, çeyiz", *suvit* "acil; sıkışık"³⁸⁰; Kirg. *sarkıt* "yemek veya içecek kalıntısı", *kıyat* "hediye verilen giyim", *küyüt* "keder, tasa; yas", *toyut* "gıda, aş", *tuut* "doğum (hayvan için)", *ölöt* "kırıgn, salgın hastalık", *sököt* "kötü; kusur; sövüş", *çögöt* "daldırma; çökertme", *sugat* "hayvanlara su içirilen yer", *topot* "helak, yok olma, ölüş"³⁸¹.

³⁶⁹ TG., 377. s.

³⁷⁰ KKT., 181. s.

³⁷¹ KirgTG., 129. s.

³⁷² TG., 282. s.

³⁷³ KKT., 181. s.

³⁷⁴ KirgTG., 105. s.

³⁷⁵ ETG., 55. s.

³⁷⁶ Maytn-Dizin., 581. s.

³⁷⁷ KipTG., 45. s.

³⁷⁸ ÇEK., 43. s.

³⁷⁹ TG., 280. s.

³⁸⁰ KKT., 157. s.

³⁸¹ KirgTG., 102. s.

³⁶⁴ TG., 275. s.

³⁶⁵ KirgTG., 96. s.

³⁶⁶ TG., 277. s.

³⁶⁷ KKT., 156. s.

³⁶⁸ KirgTG., 102. s.

1.3.20. -ga / -ge

Fillerden nesne adı yapma fonksiyonuyla bazı örneklerde görülen bu ek, eskiden beri çok sınırlı bir kullanıma sahiptir: ET. *bilge* "bilge, hakim", *kısga* "kısa"³⁸²; Çağ. *kısa*, *yumurtka* "yumuurta"³⁸³; Kip. *bilge* "alim", *kavurma* "kavrulmuş hububat", *kengeşke* "müşavere, danışma", *süpürge* – *sipirge* "süpürge"³⁸⁴. Aynı ek söz konusu lehçelerde şu örneklerde vardır: Tat. *totka* "kulp, sap", *kiske* "kalın ağaç kütüğü", *yarka* "yarma, kütük"³⁸⁵; Kzk. *jañka* "kıymık, tahta parçası", *tutka* "sap, kulp"³⁸⁶; Krg. *ulaga* ~ *irege* "çadırda eşik yanındaki yer", *tötögö* "obayı kuşatan şerit şeklindeki kırmızı ve beyaz keçeden süs"³⁸⁷.

Bu ekin yanı sıra, muhtemelen, fillerin pasiflik gövdelerinden yapılmış bir kısım örneklerde *-lga/-lige* eki tespit edilmiş³⁸⁸ olsa da, bunları, buradaki *-ga/-ge* ekinin ömekleriyle beraber zikretmek uygun olacaktır: Krg. *tokulga* "eyer takımı", *tabılıga* "veri, kazanç, ganimet", *ötölgö* "tazminat, tavizat", *casalga* "tezyinat, süs", *cörölgö* "âdet, alışkanlık", *kamilga* "bakım, ihtimam", *atalga* "kvırık yüzlü baltacık", *öbülgö* "fal ücreti; hediye", *debilge* "hamle, gayret", *agılga* "set, kalkan"³⁸⁹.

1.4. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1.4.1. -ma- / -me-

Dilimizde bütün fillerin olumsuzluk ifade eden gövdelerini bu ekin yapmaktadır. Daha başlangıçtan beri, tarihi boyunca, hiç değişmeden gelen bu ekin burada karşılaşılan lehçelerdeki varyantları şunlardır:

Tat.	<i>-ma-/me-</i>	
Kzk.	<i>-ma-/me-; -ba-/be-; -pa-/pe-</i>	
Krg.	<i>-ma-/me-; -ba-/be-; -pa-/pe-</i>	<i>-mo-/mö-; -bo-/bö-; -po-/pö-</i>

Bu lehçelerin kendi gramerlerinde, *barlık-yukluk formaları*³⁹⁰; *bolimdilik jène bolimsizdik kategoriyası*³⁹¹ gibi adlar altında zikredilen fillerin olumsuzluk şekli ve eki, tabii olarak bütün filler için alan geniş bir kullanıma sahiptir.

Yukarıda görüldüğü üzere, bu ekin eskiden beri devam edegeken *-ma-/me-* şekli her üç lehçede de ortaktır; ancak ünsüz uyumu sonunda gelişen *-ba-/be-* (tonlularda) ve *-pa-/pe-* (tonsuzlarda) şekilleri sadece Kzk. ve Krg.'da vardır. Bunun yanı sıra dudak uyumu dolayısıyla da, sadece Krg.'a mahsus olarak, bütün bu şekillerin yuvarlak ünlü *-mo-/mö-; -bo-/bö-; -po-/pö-* varyantları bulunur.

1.4.2. -n-

Fillerden dönüşlülük ifade eden gövdeler yapan bu ek, Tat. *kaytim yünelése* "dönüş yönelişi"³⁹²; Kzk. *özdik etis* "özlük, dönüşlülük fiili"³⁹³; Krg. *özdük mamile* "özlük, dönüşlülük bağı"³⁹⁴ adları altında gramerlerinde ele alınmıştır. Tarihi boyunca değişmeyen bu ekin, adı geçen lehçelerden şu örneklerini verebiliriz:

382 ETG., 51. s.

383 ÇEK., 38. s.

384 KipTG., 37. s.

385 TG., 272. s.

386 KKT., 158. s.

387 KrgTG., 106. s.

388 age., 105. s.

389 age., 105. s.

390 TTG., 184. s.

391 KKT., 286. s.

392 TTG., 179. s.

393 KKT., 285. s.

394 KrgTG., 199. s.